

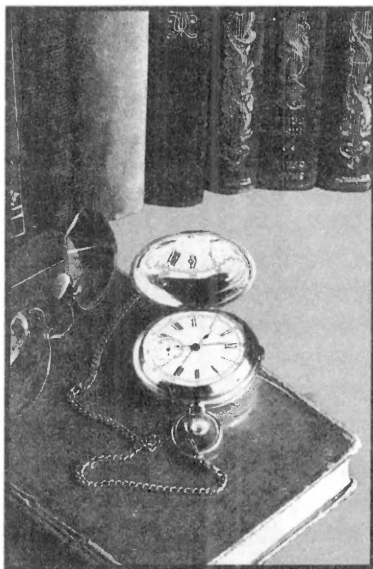
Tel egram. me/El elektronKutubxona

ТОҲИР МАЛИК

ШАЙТАНАТ

Бешинчи китоб

@El elektronKutubxona

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2011

Масъул муҳаррир

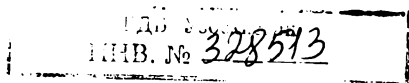
Аҳрор АҲМЕДОВ

М 22   Малик, Тоҳир.
«Шайтанат»: роман (5-китоб). — Т.: «Sharq»,
2011. — 640 б.

Ҳар бир соҳада бўлганидек, шайтанат оламида ҳам маълум бир жиноят гуруҳи ўрнига ёшроқ авлод келади. Кесакполвон ва Чувриндининг ўлимидан сўнг ёлғизланиб қолган Асадбек қирқилган икки қаноти ўрнига янгиларини тиклаш ҳаракатига тушади. Янги авлод эса шайтанат оламига ҳукмронлик қилиш истаги билан унга яқинлашади. Икки авлод орасидаги зиддият, таъбир жоиз бўлса, шайтанат тахти учун кураш нима билан яқун топади – мазкур китоб шу ҳақда ҳикоя қилади.

ББК. 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-00-619-5

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2011.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

«Парвардигор шайтонга айтди:

«Малоикалар мақомидан туш. Бас, сенга бу малоикалар мақомида туриб гарданкашлик қилиш ярамайди. Сен хорлик билан жаннатдан чиқ!» Шайтон айтди: «Қиёматгача менга муҳлат бер, мени ўлдирмагил». Худо айтди: «Сенга Қиёматга қадар муҳлат берилди».

Иблис айтди: «Мени раҳматингдан маҳрум қилганинг бадалига Одам фарзандларини тўғри йўлдан оздириш учун мунтазир бўлиб тураман.

Сўнгра ўнг тарафларидан келиб, васваса қиламан ва орқаларидан келаман ва чап тарафларидан келиб, йўлдан оздираман. Сўнгра уларнинг кўпларини шукр қилгувчи ҳолларида топмассан».

Парвардигор айтди: «Эй шайтон, мардудлик ҳолатида хор бўлиб, Худонинг азобиغا учраб, жаннатдан чиқиб кет! Албатта,

Ўз зотимга қасамки, сен билан ва зурриётинг билан ва сенга тобе бўлганлар билан жаҳаннамни тўлдираман».

(Аъроф сурасидан маъно таржима.)

МУАЛЛИФДАН

Буюклик ва қудратда ягона, ширк ва нуқсон кирларидан пок, бақонинг эгаси, раҳмли ва шафқатли Аллоҳ таборак ва таолонинг муқаддас номини дилимга муҳрлаган ҳолда сўз бошляяпман. Барча неъматларни ато қилгувчи – Аллоҳ, сўнгсиз қаҳр билан интиқом олувчи ҳам Аллоҳ. Осмонлару ерда У зотга шукрлар адади беҳисобдир. Аввалу охир У зот учун ҳамдларга тўла!

Очиқ мўъжизалари билан бани Одам ичра мумтоз жаноби Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга, аҳли байтлари ҳамда саҳобаларига саловату саломлар бўлсин!

Ассалому алайкум, ардоқли китобхон!

Сизлар билан, яна зойибона тарзда бўлса-да, учраштираётган Аллоҳга ҳамд этиш баробаринда Ул зотдан Сиз азизмонлар хонадонига қут-баракот бермогини, шайтанат офатидан Ўз ҳифзи-ҳимоясига олмогини илтижо қиламан.

«Шайтанат», аввал ҳам айтганимдек, уч китобдан иборат бўлиши керак эди. Сўнг тўртинчи китобни ёзиш эҳтиёжи ҳам тугилдики, бу меҳнатдан бўйин товлаш номардликдай туюлиб, Аллоҳга таваккул қилган ҳолда бу ишни бошлаб, ниҳоясига етказгандай бўлдик. Бу мавзуга яна қайтиш фикридан узоқда эдик. Лекин, начора, кейин эшитган, билган воқеаларимиз кўнгилни қитиқлай бошлади, асарни давом эттиришга даъват этаверди. Турли учрашувларда айрим китобхонлар «асар яқунланмаган, давом эттириш керак», деган фикрларни билди-

риб, каминани қўлга яна қалам олишга ундашди. Ниҳоят, хайрли оқибатни умид қилиб, ишни бошла-
ямиз. Учрашув ва суҳбатларда китобхонларга му-
рожаат этиб, асарни шунчаки «давом эттиринг»,
деб эмас, «яхшилаб ёзинг», деб дуо қилишларини
сўраб эдик. Дуоларнинг ижобат бўлишига умид
билан дастлабки сатрларни ёзямиз. Сўнгги сатр-
ларга қадар ҳамсуҳбат бўлиб қоласиз, деган умид-
даман. Шубҳасизки, айрим баёнларда қаламнинг
оғизлиги сезилиб қолар, бунинг учун узр сўрайман.
Асар кўнглингизга мақбул бўлса, бу Аллоҳнинг
марҳаматидандир, сиз – азизларнинг дуоларингиз
оқибатидандир. Сизларни бутун қалби билан севув-
чи адибнинг миннатдорлигини қабул қилинг. Бир-
бирларимизни хайрли дуо қилишда давом этайлик.

1963 йил, 16 июнь, Магадан

Рихсия шу куни ўғил кўрди.

Сурурга тўла қизлик пайтларида, ширин хаёллар қанотида учган дамларида ботир ва ҳалол бир ўғлонни учратишни, севиб-севилиб турмуш қуришни, олти ё етти ўғил ва уч қиз кўриб, умрни шукроналик билан ўтказишни орзу қиларди.

Бир ўғлон учраб, қиз кўнглини ром этди. Аммо, на-доматким, у ботир эмас, номард бўлиб чиқди. Унинг айёрлик ва муттаҳамлик чодирига буркалган, ҳаромни касб қилган аблаҳ эканини Рихсия кейинроқ – тақдир ёзуғидан нолиб, қамоқда ўтирганида англаб етди. Ундан бўлган болани олдириб ташлашни истади. Бирок, қамоқхона врачлари вақт ўтганини айтиб, рухсат бермади. Бола тушиб кета қолсин, деб оғир-оғир нарсаларни кўтарди, вужудни заҳарлаши мумкин бўлган нарсаларни ҳам еяверди. Лекин ҳароми бўлса-да, бир ўғил кўриши тақдир ёзуғида бор экан, унинг барча ҳаракатлари зое кетди. Қамоқхонада туғилган чақалоқ озодликдаги аёллар ҳам ҳавас қиладиган даражада соғлом ва кўркем эди. Қамоқхонадаги хотинлар ҳар куни бола туғавермайдилар. Тукқанлари эса боласини эмизидан, ҳатто унга бир қараб қўйишдан воз кечавермайдилар. Шу боис Рихсиянинг «эмизмайман ҳам, қарамайман ҳам», деб боладан юз ўгириши ҳамширанинг жаҳлини чиқарди. Аввал яхши гапирди, сўнг пўписа қилди, қор қилмагач, шапалоғини ишга солди.

Қадимда Оврүпода ҳамшираларни «меҳрибонлик олиҳалари» деб шарафлашган экан. Агар бу сифат қамоқхона ҳамширасига нисбатан қўлланилса, «оқ

иштонга жун жияк» деганларидек, ҳам кулгили, ҳам энсани қотирадиган бир ҳол вужудга келиши мумкин эди. Эҳтимол, бу аёл озод эканида меҳрибонлик нима эканини билгандир. Лекин касалхонадаги тинчлантирувчи ва оғрик қолдирувчи дориларни ўғирлаб, гиёҳвандларга сотиши оқибатида қамокқа тушгач, энг ваҳший ҳайвонларга ҳам бемеҳрлик дарсидан сабоқ бера оладиган даражага етди. Тили эса энг сўконғич эркакларни ҳам аро йўлда қолдириб кетадиган бўлди. Маҳқумалардан қай бири касалга чалиниб, турма шифохонасига бир марта тушса-ю, кейинроқ иккинчи бор хасталанса, шу хотинни кўрмай ўлиб кетишига минг марта рози бўлиб қоларди. Ҳамширани ана шу иллатлари учун қамокхона маъмурияти иззат қилар, маҳқумалар эса нафратланишарди. «Ёмоннинг бир қилиғи ортик», деганларидай хушбичимроқ маҳқумаларни қандайдир базмларга қантдай қилиб тайёрлаб бериш ҳам унинг зиммасида эди. Маҳқумалар орасидаги гўзалларнинг аксари бу хизматдан бўйин товламас, аксинча, чорланмай қолишса кўнгиллари хуфтон бўларди. Улар бошқа нарсадан – базм яқунлангач, тунни шу эркакшода ҳамшира билан ўтказишдан бешишарди. Бешишса-да, кўнглини овлашга мажбур эдилар. Чунки базму маишат орқасида ҳомиладор бўлиб қолишса, бу ҳамшира доялик қилиб, уларни бу юкдан қутқарарди.

Рихсиянинг ой-куни етиб, кўзи ёрийдиган пайтда шу ҳамшира доялик қилди. Дунёнинг ажабтовурлиги шундаки, ҳаромдан бўлган бола ҳаромни касб қилган хотин қўлида кўзларини очди.

Икки юзига шапалоқ тушган Рихсия кўзларини катта-катта очиб, ҳамширага кўрқув билан қаради, навбатдаги зарбани кутди. Лекин ҳамшира бошқа урмай, маҳқумаларнинг эски чойшабига йўргакланган болани унинг тиззасига қўйди.

– Агар шу бола очдан ўлса, сени қийнаб-қийнаб ўлдираман. Шу пайтгача одамзод кўрмаган азобларни

сенга атаб тайёрлаб қўйганман, – деб ўз хукмини маълум қилиб қўйгач, чақалоқнинг юзини очди.

Қорнида қимирлай бошлаганидан бери ўлимини истаган боланинг жавдираган кўзларига кўзи тушиши билан Рихсиянинг вужуди титраб кетди. Кўкрагида илиқлик сезилди. Бир оз қараб тургач, кўкрагини очиб, эмиза бошлаганини ўзи ҳам сезмай қолди. Чақалоқ эма-эма ухлади. Рихсия уни бағрига босганича ўтирмоқчи эди, ҳамшира рухсат бермади. Болани юлқиб олиб, темир панжарали эшикнинг темир панжарали даричасини очди-да, даҳлизда пойлаб турган аёл назоратчига узатди. Рихсия эмизаётган пайтда ҳамширанинг кетмай қараб тургани сабабини билолмай ажабланган эди. Боласи худди кераксиз буюмдай панжара нарёғига бериб юборилгач, вужудида титроқ турди.

– Нега у ёққа бериб юбордингиз? Болам ўзим билан ётмайдимиз? – деди йиғламсираб.

– Уйингда тукқанингда ёнингда ётарди. Бу ер онангнинг уйи эмас, – деб ҳамшира гапни калта қилди. Кейин асабий равишда тўнғиллади: – Ҳозиргина болангга ўлим тилаётувдинг-ку, энди меҳринг уйғониб қолдимиз?

Бу гапни айтгандан кўра, ҳамшира уни тепа-тепа абжағини чиқариб юборгани маъқулроқ эди. Ҳамшира туҳмат қилмади, ҳақ гапни айтди. Аччиқ ҳақиқатни тан олиш бу муштипар учун ниҳоятда оғир эди. Эмиза туриб «болада ҳеч қандай гуноҳ йўқ-ку?! Нега унга ўлим тиладим, ундан кўра туғиб ўлганим аълороқ эмасмиди?» деб ўзини ўзи лаънатлади. Бола тўйиб эмиб, ширин уйқуга кетгач, ўзининг ўлиши мумкин эмаслигини, гўдагини кўкрак сути билан боқишга мажбур эканини тушунди. Оналик масъулиятига итоат этган нафасда фарзандини бағридан юлиб олдилар. Шунда у даҳшатли ҳақиқатни англади: камоқхонада дунёга келган ўғли ўзи каби озодликдан маҳрум эди! Ўзи-ку, жинояти учун жабр тортяпти, аммо болада нима гуноҳ!

Назоратчилар инсоф қилишса, кунда тўрт ёки беш марта, боланинг биғиллаб йиғлашидан бешишса, тунда ҳам темир панжарали эшикнинг темир панжарали дарчасини очиб, болани латтага ўралган буюм каби узатдилар. Чақалоқ эмиб, нафси ором топгач, яна шу ҳолда қайтариб олардилар. Рихсия боласининг оғзига кўкрагини солгач, унинг секинроқ, шошилмай эмишини истарди. Бағрида кўпроқ олиб ўтиришни хоҳларди. Ҳар сафар болани қайтариб бераётганда Рихсиянинг юрагидан битта томир узилгандай бўлаверарди.

Бир ҳафтадан сўнг ҳамшира унга бир янгиликни маълум қилди:

– Боланга туғилганлик ҳақида гувоҳнома ёзиб беришди. Отасининг тайини бўлмагани учун ўзининг фамилиянга қолди. Оти «Ахтам» бўлди.

Рихсия мактабда ўқиб юганида синфдош болага кўнгул қўйганди. Бу туйғу севги мартабасига етмаган бўлса-да, уни кўп эсларди. Ўғлига ўша йигитнинг исмини беришни ният қилиб ўтирганда бу хабарнинг маълум қилиниши уни ажаблантирди:

– Нега «Ахтам»?

– Кўз очиб кўрган йигитимнинг оти Ахтам эди. У бутун Татаристонни ётқизиш-турғизарди. Москвага борса, энг зўр мафиозлар ҳам қуллуқ қилиб турарди. Ўшанга ўхшаб юрсин, деб ният қилдим. Шу исм менадан сенга ёдгорлик бўлиб қолсин. Қамокхонада ўлиб кетмасанг, озодликка чиққанинга эслаб юрарсан.

Бу гапни эшитиб Рихсиянинг кўз олди қоронғилашди. Бола туғилганда келажаги гўзал бўлсин, деб умид қилинарди. Бу хотин эса бир ўғри-қаллақесарга ўхшашини ният қилибди. Рихсия ҳужжатда зикр этилган исми сира тилга олмади. Боласини қўлига олганда суйганининг исмини айтиб, эркаларди. Ахтам бу исмга кўникиб ҳам қолган эди. Болалар уйига жўнатилгач, онаси суйган исми унутиб юборди.

Ахтам чақалоқлик ёшидан ўтиб, эммай қўйгач, Рихсияга камроқ кўрсатадиган бўлишди. Бола уч ёшга

тўлган куни ҳамшира уни етаклаб кириб, она қалбини тилка-тилка қилиб юборувчи янгиликни айтди:

– Ўғлинг билан хайрлашиб ол, энди, ўлмасанг, камоқдан қутулганингдан кейин кўришасан.

– Нега? – деб сўради Рихсия боласини хавотир билан бағрига босганича.

– Негалигини билмайсанми? Қамоқхонада туғилганлар уч ёшга тўлгандан кейин ташқаридаги болалар уйига юборилади. Ўғлинг озод бўлди, қувонсанг-чи!

Уч йил мобайнида камоқхона боғчасида улғайган, озод дунё, озод болалар қандай бўлишини билмайдиган бегуноҳ гўдакнинг эркинликка чиқиши, албатта, қувонарли эди. Лекин у қайси шаҳарнинг қайси болалар уйига боради? Қандай даврада камолга етади?

Бу камоқхонада она учун ҳам, бола учун ҳам биргина юпанч, биргина бахтли дақиқалар бор эди. Кўришмоқлик, дийдор саодати бу онда барҳам топди. Нақадар бераҳмлик! Бундан сўнг дийдорга қачон етишадилар? Дийдор қиёматга қолса-чи?

Онанинг қалби шу саволлар исканжасида. Бола қалби бу азобдан холи бўлса-да, онасини бошқа кўрмаслигини сезибми, йиғлай бошлади.

– Вақт бўлди, ташқарида кутиб туришибди. Ўлмасанг, етти йилдан кейин кўрасан болангни, – ҳамшира шундай деб, Ахтамни елкасидан ушлаб ўзига тортди.

Рихсия қўйиб юборгиси келмади.

– Жоним болам, эсингда турсин, сен билан мени бебахт қилган одамни улғайганингда топасан! Бу хўрликларимиз учун ўч ол! Унинг оти...

Боласи эслаб қолсин учун бу исмни уч марта қайтарди. Уч ёшли боланинг бу гапларга тушуниши қийин эди. Шунга қарамай, умид билан айтди. Ҳамшира Ахтамни она бағридан юлқиганча ажратиб, тугун каби қўлтиқлаб олди-да, ташқари томон юрди. Боланинг йиғиси даҳлиздан эшитилиб турди. Йиғи тинмай туриб, Рихсия ҳушсиз йиқилди.

Бу дунёда йигирма беш йил умр кўрган жувон бу айрилиққа чидолмади. Кундан кунга сўлиб бораверди. Уч ойдан кейин адолатсиз дунёни ташлаб кетди...

Эркинликдаги болалар уйида ўйинчоқлар кўп бўлгани билан Ахтамга ёкмади. Озодликда туғилиб-ўсаётган болалар билан қамоқхонадан келган Ахтамнинг тил топишиши қийин кечди. Озодликда улғаяётган икки бола ўйинчоқ талашса ёки уришиб колса, энагалар уларга танбеҳ бериб кўя қолишарди. Ахтам талашса ёки биронтасини урса, жазога тортиларди. Қамоқхона боғчасидан келган болага муносабат ўзгача эди. Ахтам буни гўдакларга хос фаҳми билан англади. Атрофига нафрат кўзи билан қараш хисси шу ерда туғилди.

Мактаб ёшига етганда яна бошқа етимхонага жўнатилди. Онасининг қамоқдан чиқиб олиб кетишини тоқат билан кутди. Кун санаб яшади. Ўн ёшга тўлганида онаси озодликка чиқиши керак эди. Бу шодлик куни яқинлашган сайин соат ва дақиқалар санаб яшади. Ўша кун, ўша соат, ўша дақиқа етди. Аммо онаси келмади.

Етимхонада бир меҳрибон энага бор эди, сўраб-суриштириб, Рихсиянинг вафот этганини аниқлади. Лекин ўша йили буни болага билдирмади. Ахтам кун, соат санамаса ҳам онасининг келиб, олиб кетишини кутиб, умид билан яшайверди. Меҳрибон энага «онаси ўлган бўлса, тоғаларими ё амакиларими бордир?» деган илинжда яна сўраб-суриштирди. Рихсиянинг акаси яшайдиган манзилни аниқлаб, унга хат ёзди. Жиянининг аҳволини баён қилди. Тоғадан келган мактуб очиб ўқилгунича меҳрибон энага қалбига қувонч бахш этди. «Биз у бадбахт сингилдан юз ўгирганмиз, демак, жиянимиз ҳам йўқ», деган сатрлар эса бу қувончни заҳарли тирноқлари орасига олиб эзфилаб ташлади. Энага бу хатни Ахтамга бермади. Ахтам мактабни битириш арафасидагина кўрсатди.

– Нима учун бундай деб ёзганини билмайман. Балки ўшанда нимадандир норози бўлгандир, энди

ховуридан тушгандир. Унинг олдига бор, ёлғиз юрма, ёлғизлик ёмон, – деди.

– Шу ёшгача қариндошларсиз яшадим, бундан кейин ҳам яшайман, – деди Ахтам ўжарлик билан.

Шундай дегани билан орадан бир йил ўтмай она юртига йўл олди. Қариндошлардан паноҳ излаб эмас, балки онаси ва ўзининг бахтиқаролиги сабабини аниқлаш мақсадида борди.

ФАЗЛИЯ

1984 йил, 7 август

Фазлия эрининг қимор ўйнашига ҳам, кеч келишига ҳам, бир неча кунлар йўқ бўлиб кетишига ҳам кўникиб қолган. Эри пайдо бўлганда «нега кеч келдингиз?» ёки «кеча қаерда санкиб юрувдингиз?» деб кўкрагига санчки тирамайди. «Овқат иситайми, чой ичасизми?» деб сўрайди. Қиморда бахт куёши қиягина кулиб боққан бўлса ҳам, эри олиб келган пулини ўртага ташлаб, то тонгга қадар мақтанишдан чарчмайди. Фазлия пулларни кўриб шодланиб кетмайди, сарфлашга ҳам шошилмайди. Рўзғорга кераклисини олиб, қолганини эрининг кўзидан панарокқа яширади. Эри ютқизиб келса сувга бўккан мушукдай қунишиб олади. Тонггача ухламайди, дардини ичига ютиб, ўз ёғига ўзи қоврилиб жимгина ўтираверади. Охири «пулдан қолганми?» деб хотинига ялинади.

Фазлия қиморбозларнинг яхши-ёмон одатлари ҳақида кўп миш-мишларни ҳам, тўғри гапларни ҳам эшитган. Хотинларни қиморга тикиб юбориш оқибатларини озми-кўпми билади. Жойнамозда ўтирган хотинга қиморбозларнинг тегмаслигини унга айтишган. Лекин у эрининг бу қадар пасткашликка бормаслигига ишонгани учун сира жойнамоз устида кутиб ўтирмаган.

Эри бу кеч уйида тунамай, пешинга якин қайтди. Фазлия унинг тунд чехрасига бир қарашдаёк ютқизиб келганини англади. Одатига кўра, ортиқча гап-сўз қилмай, ошхонага кириб овқат иситди. Эри овқатга қарамади. Узатилган пиёлани олди-ю, хатто чойни хўпламай дастурхон устига қўйди. Фазлия ундан садо чиқишини токат билан кутиб ўтираверди. Эри қарзга ботган бўлса, сандиқда эҳтиётлаб қўйган тугунчани очади, етмаса, сигир-бузоқни сотар... Унинг хаёли эрини қарздорлик ботқоғидан қутқариб олиш билан банд. Эрининг уч-тўрт марта хўрсиниб, сўнг пушаймон бўлган одамнинг хаста овози билан «пулдан борми?» деб сўрашини, пулнинг дарагини эшитгач эса «иккинчи ўйнамайман», деб қасам ичишини кутди.

Эри хўрсинди. Лекин пул эмас, арок сўради. Ярим шиша арок бор эди. Катта пиёлани тўлдириб, ютоқиб-ютоқиб ичди. Газак қилмай, афтини буриштирганича ўтирди. Бунақа одати йўқ эди, шунинг учун Фазлия хавотирлана бошлади. Охири «тинчликми, дадаси?» деб сўради. Эри «тинчлик» дегандай бош ирғаб қўйди. Лекин унинг кўзларига қарашга ботинмади. Унинг бу ҳолатидан Фазлиянинг хавотири баттар ошди. Ҳатто хаёлига «Мени қимор ўлгурига тикиб, ютқизиб келган бўлса-я!» деган ўй келиб, енгилгина сесканиб олди. «Ёшгина таннозлардан бўлсам экан, қиморга тикса, ютиб олган одам мени бошига урадим!» деб ўзига ўзи таскин берди.

Бундай ўтиравериш ўзининг ҳам жонига тегди-ми, эри туриб кўча томон юрди. «Ҳозир келаман», деб тўнғиллаб қўйди-да, чиқиб кетди. Шу кетганича икки кун кўринмади. Фазлия қайноғасиникига бориб маслаҳат сўрамоқчи эди, эридан гап очиши билан тўхтатишди:

– Мен у аблаҳга гапиравериш чарчаганман, келин. Ҳадеб бошимни оғритаверманг. Қарз сўраб келган бўлсангиз, аввал олган пуллари тўлаб қўйсин.

– Пул сўраб келмадим, маслахатингиз керак... Қарзларни... тўлаган эдилар-ку? Ё яна олувдиларми?

– Қарзни қачон олиб, қачон тўлагансанлар? Пул ҳар куни ишлаб турмаса, айланиб турмаса қадри кетади. Сенлар обдон қадрини тушириб, кейин қайтаргансанлар. Жигарим экан, деб индамадим. Энди бундан бу ёғига жигар-пигарчилик йўқ.

Бошқа гапга ҳожат йўқ эди. Фазлия эрини оқламайди, лекин пул туфайли икки жигарнинг айри-айри бўлишига чидаши қийин эди. Пул – қўлнинг кири. Қўлнинг кир бўлиши ҳам осон, ювилиб, тоза бўлиши ундан-да осон. Лекин бу оқибатсизларнинг онаси тирилиб келиб бирига ака, бирига ука туғиб бермайди-ку...

Эри шомга яқин қайтди. Ширакайф эди. Қўлидаги халтада яна икки шиша ароқ, озгина колбаса билан нон бор эди. Сўрига чикиб, дастурхон солинмаган хонтахта устига нарсаларини кўйди. Ошхона остона-сини ҳатлаган Фазлия унинг ҳаракатларини индамай кузатиб тураверди.

– Шунқорбойваччадан йигирма беш сўм қарз олдим, эртага сўраб келса, берворасан, – деди эри унга қарашга ботинмай. Сўнг халтадан чети учган пиёла чиқаргач, ароқни очди-да, тўлдириб қуйиб сипқорди.

Мана шунисига Фазлия чидай олмади. Чаққон юриб келиб сўрига чикди-да, унинг қўлидаги пиёлани юлқиб олди:

– Бу қанақа қилик? Қаердан олдингиз буни? – деди титроқ овозда.

– Бу ёққа бер, пиёла магазинчиниқи, эртага сўраб келса берворасан.

– Балони бериб юбораман. Менга қаранг-чи? Нима бўлди? Яна ютқиздингизми?

– Менми? Мен ютқизаманми? Йў-ўқ... Мен ҳеч қачон ютқизмайман. Мени алдаб-алдаб, аҳмоқ қилиб ютишади. Ҳали мен уларга кўрсатиб қўяман!

Фазлия унинг қанақасига кўрсатиб қўйишини

билмаса-да, овутиш мақсадида «ҳа, у жувонмаргларни боппайсиз», деб қўйиб ароқни олмоқчи эди, эри жонҳолатда шишага ёпишди. Фазлия ичиб-ичиб ухлаб қолар, эртага ўзига келар, деган ўйда сўридан тушди. Эри ичонғичлардан эмасди, салгинага маст бўлиб қоларди. Иккинчи шишадан ярим пиёла ичиб-ичмай ёнбошига шилқ этиб тушди. Фазлия унинг бошига ёстиқ қўйиб, устига чойшаб ёпди.

Хуфтон қоронғилиги атрофни ўз ҳукмига олганда болалар ухлаб қолишган эди. Кенжаси инжиқлангани учун Фазлия унинг ёнида ётиб кўзи илинган экан. Юраги ўйнадими ё ғойибдан бир нима туртдими, аниқ билмайди, чўчиб кўзини очди. Қандайдир хавотир билан ирғиб ўрнидан турди. Эрининг йиғламсираган овозини эшитиб, ташқарига отилди. Ошхона эшиги тепасидаги чироқ оғилхона томонни ҳам хирагина ёритиб турарди. Ўша томонда эрининг қораси кўрингач, Фазлия югурди. Арқон ушлаб олган эри тимирскиланиб ниманидир излар, йиғламсираганича ўзига-ўзи лаънат ўқир эди:

– Бу кунингдан ўлганинг яхши Норбой! Сен аҳмоқни қийма-қийма қилиб ташлаган одам савобга қолади! Туғилишинг билан онанг тагига босиб ўлдириб қўйганида минг марталаб яхши бўларди. Сендай палидга кафан ҳам ҳайф, гўр ҳам ҳайф...

Бу гапларни эшитиб Фазлиянинг вужудидан жон чиқиб кетаётгандай бўлди.

– Дадаси!

Ўз назарида фарёд қилгандай эди. Лекин ўз овозини ўзи аранг эшитди.

– Дадаси!!

Бу сафарги қичқириғи довдираётган эрини ҳам чўчитиб юборди.

– Қоч, Фазли, қоч, менга халақит қилма, – деди у минғирлаган овозда.

– Уйга юринг...

– Фазли, қоч, мени Худо уриб қўйди.

– Ютқизган бўлсангиз, ўрни тўлиб кетар, сиқилманг.

– Энди ўрни тўлмайди, Фазли. Энди менга бир сўм ҳам сарфлама.

Эрининг аҳди қатъийлигини сезган Фазлия бир сапчиб, унинг қўлидаги арқонни тортиб олди. Эри бундан баттар довдириб, хўнграб йиғлай бошлади. Атрофига олазарак қараб, ўнг томонидаги бешлик санчқини чангаллади.

– Фазли, кет! Кета қол!

Фазлия арқонни четга ирғитиб, у ҳам санчқининг дастасини маҳкам ушлади.

– Нега ундай қиялпсиз? Шунчалик кўп ютқиздингизми?

Эри жавоб бермай хўнграганича пешонасини унинг елкасига қўйди. Ҳам хавотир, ҳам иложсизлик чангалида қолган Фазлия қўрқибгина сўради:

– Мени ютқиздингизми?..

Эри жавоб ўрнига баттар хўнгради. «Мени ютқизгандир», деган шубҳа ҳақиқатга айланди. Эридан нафратланди. Бетларини юлиб олгиси келди.

– Шунчаликка бордингизми? – деди нафратли титроқ билан.

– Фазли... Фазли... Сен ўйлагандан ҳам баттар... Сен болларни олиб бирон ёққа қоча қол. Келганлар билан ўзим ҳисоб-китоб қиламан.

Бу гапи ажабланарли бўлди.

– Нега қочаман?

– Фазли, сен билмайсан, мени Худо уриб қўйди... Қиморга сени тикай десам, кўнишмаса, аччиқ устида болларни тикиб юборибман. Сен болларни олиб қоч, ҳозир келиб қолишади у номардлар...

Фазлия қиморга опа ёки сингиллар, хотинлар, ҳатто янгалар ёки келинлар тикилганини эшитган, аммо ўз фарзандини бу балога рўпара қила олувчи ҳайвоншева оталар ҳам мавжудлигини тасаввур ҳам қилолмас эди. Фазлия «ростданми?!» деб аниқлаштирмади. Эрининг

гапи унинг ақлу хушини парчинлаб ташлаган эди. У бор кучи билан санчкини тортди. «Фазли, қоч! Фазли қоча қол!» деб тинмай ялинаётган эри дастанни қўйиб юбормади. Оқибатда эр-хотин ўртасида санчки учун олишув бошланди. Эри киндигига тиззаси билан зарба берганда Фазлия оғриққа чидолмай букчайди-да, бир қўлини қўйиб юборди. Шунда бўйнига иссиқ бир нима томди. Кейин яна томди. Бошини қўтариб қараб дод деб юборди. Санчки эрининг бўғзига санчилик қолган эди...

Фазлия даҳшат тўрига бурканиб, нима қилишини билмай турганида орқа томондан овоз эшитилди:

– Эрини гумдон қилибди-ку!

Овоз келган томонга қараб, нотаниш икки кишини кўрди-ю, хавотир билан уй томон қаради.

– Эринг бизга ютқизиб қўйган эди... Эрингни ўлдирган бўлсанг, бу сенинг ишинг. Бизга бу аҳмоқнинг жони керакмас. Бизнинг ҳисоб-китобимиз бошқа.

– Қанақа ҳисоб-китоб? – деди хиркироқ овозда Фазлия. Буларнинг мақсадини билса-да, яна сўради: – Қанақа ҳисоб-китоб? Ана – эрим, мана – мен! Ҳисоб-китобингизга иккита жон камлик қиладими?

– Сенинг жонинг тикилганда, сен билан ҳисоблашардик. Сенинг жонинг итга ҳам керакмас.

Шундай деб уй томон бурилишганда Фазлия санчкини чангаллаб югурди-да, йўлларини тўсди:

– Инсофинглар борми ўзи! Болаларда нима гуноҳ?

– Бизда инсоф бор, эрингда йўқ эди ўша инсоф. «Болларингни тик», деб ҳеч ким зўрлагани йўқ.

Шундай деб улар яна уч-тўрт қадам қўйдилар. Фазлия тисарилди. Сўнг санчкини ўқталди.

– Ўзимам ўламан, икковингниям ўлдираман, лекин болаларимнинг битта туқини ҳам тўқтирмайман.

Улар бир-бирларига қараб олиб, тўхташди.

– Яхши, биз одамхўр эмасмиз. Эрингни кўмиб ол, сенга қирқ кун муҳлат берамиз. Эрингнинг қарзини тўлайсан. Бўлмаса, етимчаларингни олиб кетамиз.

Кўрқма, ўлдирмаймиз. Сендан кўра яхшироқ қараймиз. Бизнинг хизматимизни қилиб катта бўлишади. Балки шу болларинг туфайли остонанггача тилладан бўлиб кетар.

Улар ўгирилиб кетишгандан кейин ҳам Фазлия жойидан жилмади – санчқини маҳкам ушлаганича тошдек қотиб тураверди. Кейин секин-секин тисарилганича уй остонасига борди. Қўшнилари ёрдамга чақириш, эрига қараш хаёлига ҳам келмади. Назарида бу икки одамхўр уни алдаб сал нари кетишгану ҳадемай қайтишиб, болаларини бир-бир сўйиб чиқишадигандай эди.

Қанча турганини билмайди. Дарвозалари олдида машина тўхтагач, сергакланиб ўша томон тикилди. Бирин-кетин югуриб кирган икки милиция ходими унга тўппончаларини ўқталиб бақиришди:

– Паншахангни ташла, бўлмаса отамиз!

Фазлиянинг назарида боягилар милиция кийимида қайтиб келгандай туюлиб, санчқини ўқталганича қотиб тураверди. Милиционер йигитлар яқинлашишга ҳайқииб, яна огоҳлантиришди. Шовқинни эшитиб чиққан қўшнилари аввалига ҳайратланиб туришди. Фазлиянинг ҳолатида ўзгариш сезилмагач, бу хонадонга сирдош бўлган қўшни хотин унга аста яқинлашиб, елкасини силади. Сўнг қотиб қолган бармоқларни санчқи дастасидан ажратди. Шундан сўнг милиционерлардан бири югуриб келиб, Фазлиянинг қўлига кишан солди. Бунга кўрган қўшнилари норози бўлиб, йигитларни ўраб олишди.

– Бу хотин эрини ўлдирган! Милицияга қаршилиқ кўрсатди, – деди кишанлаган йигит, сўнг атрофдагиларга «тарқалинглари!» деб буюрди.

Оғилхонадаги аҳволдан беҳабар қўшнилари дарров бўш кела қолишмади.

Лекин... чорасиз эдилар...

Фазлияни эрини қасддан ўлдиришда айблаб, олиб кетишди.

Фазлия эрига санчқи қандай санчилганини билмай қолган эди. Шу боис айбга бўйин эгишдан ўзга чораси қолмади.

Мурдани қариндошлар, қўшнилар кўмишди. Гарчи кафанга арзимаса ҳам кафанлашди, гарчи лаҳадда ётишга лойиқ бўлмаса ҳам, икки қулоч ер-у битта гувалани ундан аяшмади.

Болаларни қариндошлар битта-битта бўлиб олишган эди. Қирқ кундан кейин уларнинг барчаси бир кунда, хатто бир соатда ғойиб бўлдилар...

АСАДБЕК

1955 йил 30 октябрь.

Асад онасидан ҳам ажрагач, қўни-қўшнилар унинг тақдиридан ташвишлана бошлашди. Унинг ошиқ тепувчи қиморбозларга дастёрчилик қилаётганидан хабар топган Жалилнинг отаси аввалига яхши гапириб кўрди. Ўшанда Асад ўртоғини соткинликда айблаб, у билан хафалашиб қолганди. Жалил ўртоғининг қиморбозлар орасида ўралашиб юрганини, чўнтагида пул пайдо бўлиб қолганини билгани билан отасига айтмаганди. Қўшни маҳалладаги битмаган иморат ёнидан ўтаётган Жалилнинг отаси ичкарида ошиқ тепаётганлар орасидаги Асадни кўриб қолганди. Насихат қулоққа олинмагач, қўшнилар Асаднинг узок қариндошлари билан биргаликда маслаҳат қилишиб, уни мактаб-интернат деб аталмиш янги услубдаги етимхонага топширишни маъкул кўришди. Асад эътироз қила олмасди, чорасиз эди. Овози раста бўла бошлаган ўсмирнинг озод ҳаётдан бу эрксизликка ташланиши оқибатини ҳеч ким ўйламаганди. Улар болани ёмонлар даврасидан асрашмоқчи эдилар. Ҳолбуки, бола бу давра булоғидан баҳра олишга улгурган эди. Энди у учун яхшилар булоғининг суви бемаза тую-

лишини кўшнилар тасаввур эта олмасдилар. Аввалига норози бўлгани билан, бир-икки ҳафтадан сўнг Асад кўшниларининг бу тадбирларидан қувонди. Қиморбозларга кўшилганида кўшниларнинг сезиб қолишларидан чўчирди. Энди, интернат ҳавосини олгач, истаган пайтда ғойиб бўлиши мумкинлигидан мамнун эди.

Бу интернатда етимлардан ташқари, ота-онаси тирик болалар кўпроқ эди. Катта-кичик мартабаларда хизмат қилиб, боласи тарбияси билан шуғулланишга вақти йўқ ота ва оналар фарзандларини етимхонага топширишдан истиҳола қилишиб, шундай мактаб-интернатларни барпо этишганди.

Асад интернатга жойлашган кунидек бир қизга маҳлиё бўлиб қолди. Маҳалласида ҳам, мактабида ҳам чиройли қизлар кўп эди, лекин уларни кўрган онларида бундай туйғу уйғонмаганди. Болалик даврлари ортда қолиб, ўсмирликнинг тотли фаслига кириб келганини у ҳали фаҳмламас эди. Унинг билгани – шу ёқимли ва чиройли қизни кўрганида юраги бошқача ура бошлайди. Яна билгани – шу гўзаллик олиҳасига угина эга чиқиши керак! Бошқача бўлиши мумкин эмас! Шу қиз учун олишиш шарт бўлса – олишади! Унга етишмоқ учун қоплон бўлиши зарур бўлса – қоплонга айланади, илон бўлиш талаб этилса – бундан ҳам қайтмайди! Энди у «халқ душмани»нинг фарзанди»га нафратларини изҳор этиб, башарасига тупуриллаётган пайтда мутелик билан турувчи бола эмас. Энди у ғазабини яширмайди, энди атрофни олов бўлиб куйдиришга ҳам кодир...

Қалбда уйғонган муҳаббат чўғи янги Асадни тарбия қила бошлаган эди.

Интернатга келганининг учинчи куни нонушта пайтида, ёнида ўтирган шерикларидан сўраб ҳам ўтирмай, стол устидаги повидлоли тўртта ширин сомсани олди-да, чой ичиб ўтирган ўша қизга яқинлашди. Бир стол атрофидаги тўрт қиз, жумладан, ўша гўзал ҳам, унга ажабланиб қарадилар.

– Отинг Манзур экан-а? – деди у дабдурустдан.

– Манзур эмас, Манзура, – деди ўша чиройли кизнинг дугонаси лабини буриб.

– Нима фарқи бор? – деди Асад, тўпорилик билан, кейин сомсаларни кизнинг олдига қўйди. – Бу сенга.

– Менга? – деб ажабланди Манзура. – Нима қиламан?

– Нима қилардинг, ейсан. Озгинлигингни қара, сен кўп овқат ейишинг керак.

– Сенга озгин кизлар ёқмайдими? – деди бояги қиз, хириглаб кулиб.

– Сендақа хомсемизларга токатим йўқ, – деди Асад кўполлик билан.

Бу гаплардан ранжиган Манзура шарт ўрнидан туриб, икки бетини кафтлари билан ушлаганича, ошхонадан чиқиб кетди. Дугоналари ҳам ўринларидан туришди. Бояги қиз дугонасига эргашаётиб Асадни бир гап билан чақиб олишни унутмади:

– Одаммисан, тўнкамисан, нима бало!

Асад ичида сўкинди-ю, қиз бола билан тенг келишни истамади.

Ошхонадан чиқаётганида бўйдор бир бола уни тўхтатди:

– Нега Манзурнинг атрофида ўралашиб қолдинг? – деди у беписандлик билан.

– Ўралашганим йўқ, сомса бердим, – деди Асад унга тик қараб.

Янги келган боланинг бундай қараши бўйдорга ёқмади, унинг ёқасига қўл юборди. Асад чакқонлик қилиб, билагидан маҳкам ушлади. Бўйдор унинг кучини ҳис қилган бўлса ҳам, бўш келишни истамай дағаллик билан деди:

– Агар яна Манзурга яқинлашсанг, битта оёғинг синиб қолиши мумкин, чўлоқланиб юриш ёқса, билганингдан қолма.

– Икки оёғинг сингандан кейин эмаклаб юришингни биров кўрса, орқаси билан кулса керак? – деди Асад захарли пичинг билан.

Бу гапни эшитиб, бўйдор кўлини силтаб тортиб олди. Бу онда икки жўжаҳўрознинг юзма-юз туришидан бир ёмонлик исини сезган тарбиячи ҳай-ҳайлаб қолди.

– Ким эмаклаб қолишини кўрсатаман!

Бўйдор шундай деб ташқарига йўналди. Асад, уч бола унга эргашиганидан, унинг интернат зўрларидан эканини билди. Тарбиячи унга яқинлашиб, енгидан силтаб тортиди:

– Нега уришяпсан? – деди кўпол оҳангда.

– Уришганим йўқ, танишдим.

– Сен ўзингдан кетма, бола! Суннатиллани жиғига тегмай, жим юр.

– Менинг бу болангиз билан ҳам ишим йўқ. Фақат бир савол берди, шунга жавоб топишим керак экан.

– Қанақа савол?

– «Битта оёқ синиб чўлоқланиб юрган яхшими ё икки оёқ синиб эмаклаб юрган яхшими?» деб сўради.

Бу гапни эшитиб, тарбиячининг капалаги учиб кетди. Ҳатто лаблари бир оз титради ҳам.

– Агар Суннатиллани чертгудай бўлсанг отасидан балога қоласан! – деди.

– Отаси зўрми?

– Зўрми, зўр эмасми, бу сенинг ишинг эмас!

«Яхши бола бўлиб юришга» сўз бериб, тарбиячининг тарбиявий дақиқасидан кутулгач, Асад синфдошларидан бўйдор ҳақида сўраб-суриштирди. Тарбиячининг чўчиб тушиши бежиз эмас экан, бўйдорнинг отаси жисмонан эмас, мартаба жиҳатдан «зўр» бўлгани учун ҳамма унинг эътиборидан чўчиб тураркан. Бўйдор куч жиҳатдан эмас, ана шу обрў жиҳатдан интернатнинг зўри – «пахани» ҳисобланаркан.

Ўша куни пешиндан кейин Асад бўйдорга яна рўпара келди.

Икки дугонаси билан чинор дарахти соясида суҳбатлашётган Манзурага Асад хумор кўзларини қадаганича сал нарида ёниб турарди. Бўйдор ҳам шу яқин атрофда эди. Асад унинг ҳаракатларини ҳам на-

зардан қочирмасди. Бўйдор чўнтагидан қоғоз чиқариб, шеригига берди. У, ҳаялламай, қизлар томон юрди. Манзурага хатни тутқазди-да, қулоғига нимадир деб пичирлади. Қизлар сирли равишда кулишди. Манзура эса уялиб, кафтини бетига тутди. Иккинчи қўлидаги хатни ўқимай, ғижимлади.

Асадбек кузатиб тураверишга ортиқ тоқат қилмай, қиз томон юрди. Унинг яқинлашаётганини кўрган қизлар нари кетишди. Манзура жойидан жилмади. Бу Асадга маъқул келиб, янада дадиллашди.

– Бу хат менга экан, бола пақир адашиб сенга берибди, – деб қўлини чўзди. Манзура чўчинқираганича бўйдор томон бир қараб олиб, сўнг ихтиёрсиз ҳолда хатни узатди. Асад хатни олиб, баттар ғижимлаганича деди: – Сен у найновга қарама, хатларини ҳам ўқима.

– Қараётганим йўқ, ўзи шилқимлик қилаверади, – деди Манзура нажот нигоҳи билан унга қараб. Асадга бу ҳолат ҳам ёқиб тушди.

– Энди шилқимлик қилмайди, менга ваъда қилди, – деди Асад қатъий. Манзура бу гапга ишониб, изох берди:

– Олдинги шанбада уйга кетаётганимда орқамдан эргашиб борди...

– Энди бормайди.

Асаднинг дадил гапириши Манзурага ёқди. Боланинг эрталабки тўпорилиги учун ранжиган қиз кўнглидан хафалик чиқиб кетди. Беихтиёр «рахмат» деди-да, бурилиб, дугоналари изидан югурди. Асадбек хатни майда-майда қилиб йиртган чоғида бўйдор унга яқинлашди.

– Кучайдингми? – деди ўқрайиб қараб. Асад унинг таҳдидига парво ҳам қилмади.

– Нима демоқчисан?

– Чиройли қизлар кучли одамларники бўлиши керак.

– Тўғри айтасан, чиройли қизлар эгасиники бўлади.

– Нима демоқчисан? Эгаси... сенмисан?

– Ҳа, менман.

– Кеча келиб, бугун хўжайинлик қилмоқчимисан? Чикасанми? – деди бўйдор Асадни олишувга даъват этиб. Асад бу пўписага ҳам парво қилмади:

– Бирга-бирми ё думларинг ҳам кўшилишадими?

– Олдин битта думим билан тушасан. Уни қойил қилсанг, кейин менга чиқасан.

– Ҳозирми?

– Йўқ, ҳозир қорнинг очиб, шилқиллаб турибсан. Қоронғи тушганда, ошхонанинг орқасида. Хоҳласанг ўзинг ҳам думларингни олвол.

– Дум сенда бўлади. Мен ўғил боламан!

Бўйдор жавоб қайтара олмади. Гапдан енгилгани алам қилиб сўкинди-да, ўз даврасига қайтди.

Белгиланган жойга шом қоронғисида Асаднинг бир ўзи келди. Ўн чоғли бола уни кутиб турган эди.

– Гапимиз ўғил болачасига бўлади, – деди бўйдор уни қарши олиб. – Олдин Шухратик билан тушасан. Эпласанг эпладинг, бўлмаса, жимгина писта қилиб юришга сўз берасан.

Асад куч жиҳатдан Шухратнинг зўр эканини фаҳмлади. Бу болани бўйдор пул берибми ё бирон ваъда биланми ўзига қарам қилиб олганининг сабаби барчага номаълум эди.

Чап бетига тарсаки, ўнг бетига енгил мушт тушганда Асад гангиб қолди. Тўпланганлар масала ҳал бўлди, икки муштлиқ ҳоли бор экан, деган тўхтамга келишди. Айниқса, бўйдорнинг кўзлари шодликдан қулди.

Ўртадаги икки йигитча бир-бирини яхши танимасди. Шухратдан фарқли ўларок, Асад нима учун муштлашаётганини аниқ биларди. Бу олишувда Шухрат қул мақомида эди: хўжайини буюрди, у уришяпти. Енгса, хўжайини миннатдор бўлади, енгилса – кўп нарса йўқотмайди – сўкиш эшитади. Асад эса енгса, кўнгил кўйганига эга чиқади, мағлуб бўлса – ўз фикрига кўра, ҳамма нарсасини бой беради – хорлик ботқоғига чўқади. Шу боис унга фақатгина ғалаба керак!

Асад ҳарифидан кўзларини узмаган ҳолда тезгина тисарилди. Ошиқ тепувчи уйғур йигит унга хитойча тепишни ўргатган эди. Асад ҳозир ўша тепкини ишга солиш вақти келганини англади. Ўнг оёғини орқага букди, ўнг қўли билан панжасини ушлади-да, оёққа куч берди, сўнг қўйиб юборди. Оёғи худди камондан узилган ўк каби учиб Шухратнинг жағига урилди. Бунақа тепкини ҳеч ким кўрмаган, демакки, кутмаган эди. Асад тепиш жараёнида устозининг яна бир ўгитига амал қилди: рақибининг онасини эслаб, бўралаб сўкди. Шухратнинг хушидан кетишига битта тепки кифоя қилди. Асаднинг сўкишини эшитмади, сўкиш бу ёқдагиларнинг кулоқларини қоматга келтирди. Шухрат уч-тўрт дақиқада ўзига келди. Болалар аввалига ўлиб қолди, деб кўркишди ҳам. Асад уларни кузатганича майдондан чикмай тураверди. Жағи шиша бошлаган Шухрат хушига келгани билан муштлашувни давом эттирадиган ҳолда эмасди. Шу боис бўйдор енг шимариб ўртага тушди.

– Бекор қиялсан, сенга шунинг ўзи кифоя эди, – деди Асад, уни огоҳлантириб.

Бўйдорнинг кўзларида кўркув зоҳир эди, аммо сир бой бергиси келмади:

– Сен бугундан бошлаб эмаклаб юрадиган бўлиб қоласан!

Бўйдор дағдаға қилмоқчи эди. Лекин овозида тахдид эмас, ишончсизлик оҳанги сезилиб қолди. Аввал зарба учун пайт пойлагандай давра ўртасида айланаверишди. Асад хужумни бошламади. Бўйдорнинг муштларига чап бериш билан қаноатланди. Бир маҳал тепиш учун оёғини орқага букди. Бундан сергакланган бўйдор тисарилди. Лекин Асад уни тепиб шикастлашдан ўзини тийди. Башарасида из қолишини, кейин шу туфайли қандайдир балоларга дуч келишини истамади. Бўйдорни белига қўл юбориб, маҳкам қисди-да, кулатди. Сўнг уни миниб олиб, ўнг қўлини орқасига қайириб олди. Бўйдор оғриқдан додлаб юборди. Болалар «пахан»ларини қутқаришга чоғланишганда бўй-

дор ётган ерида: «Қайтларинг! Ўзимиз келишамиз!» деб бакирди.

Келишдилар...

«Пахан»лик мартабаси ўша ондан Асадга ўтди.

Ўша онда у ўз оламини белгилаб, чегаралаб олди. Ўз оламига ҳоким бўлди. Ўзининг мустаҳкам қалъаси пойдеворига биринчи мустаҳкам тошни қўйди.

Ўшанда энг чиройли қизга тўла эга чикдим, деб янглишган эди. Орадан йиллар ўтиб, уйланиш палласи келганда, совчилари курук қайтишганда адашганини сезди. Энди қизга муштлашув орқали эга чиқа олмас эди. «Қиморни ташлайман» деб қасам ичгач, Жалилнинг отаси қиз хонадонига қатнайвериб, кўнмагунларича холи-жонига қўймади...

Асадбекнинг киморбоз дўстлари ҳиммат қилишиб, тўйни дабдаба билан ўтказишди. Манзура келинлик либосида остона ҳатлаб кирганда Асадбек ўзини илк маротаба чинакамига бахтли ҳис қилди.

АБДУРАҲМОН ТАБИБ

1990 йил, 3 июнь.

Дев аканинг хужрасини макон тутганлар ҳадеганда йўқолишмади. Худди бу ерга бутунлай кўчиб келишгандай бамайлихотир яшайверишди. Бу атроф кишлоқларни назорат қилувчи милиционер йигит ҳам уларга бир мартагина рўпара бўлди холос, кейин «нима учун берухсат ётибсизлар?» деб сўрамади.

Абдураҳмон табибнинг сезгир юраги қандайдир зулми ҳис қилиб, сиқилаверди. Беш-олти марта хужра ёнидан ўтди. Аввалига нотаниш маллалар ажабланиб қараб қўйишди. Шу кишлоқда туғилган, улғайган палласида шайтон йўриғига кириб кетиши туфайли бу тупроққа бегона бўлиб қолган Қоровой эса норози қиёфада кўз тикди. Маллаларнинг ажабла-

ниши ҳам, Қоровойнинг норозилиги ҳам бежиз эмасди. Бешинчи марта ўтаётганида Қоровой хужрадан чиқиб, унинг йўлини тўсди.

– Бу томонларга бунча серқатнов бўлиб қолдингиз? – деб сўради у саломни унутиб.

– Доим ўтиб юрадиган йўлим, сенга нима кутқулиги тушиб қолди? – деди Абдурахмон табиб зарда билан.

– Юришингиз ошналаримга ёқмай турибди, сал наридан айланиб ўтганингиз маъкул.

– Ёқмаётган бўлса, ошналарингни олгин-у, бу ердан қорангни ўчир.

– Ўчакишманг, ошналаримнинг жаҳли ёмон.

Тақдир баъзан шундай ғаламислик қиладики, таажжубдан кўра ғзаби келади, кишининг. Айниқса, сурбет одам билан юзма-юз келганда ўз қорнига ўзи пичоқ тортиб юборишга ҳам рози бўлиб қолади. Қоровойнинг туриши, нурсиз нигоҳидаги зулм булутининг сояси, тилидан учган совуқ гаплар Абдурахмон табибни шундай кўйга солди.

– Гўрга кириб кетган жаҳли ёмонларни санаб адоғига етиб бўлмаслигини ҳеч ўйлаб кўрганмисан? – деди у жаҳлини яширмай.

Қоровойга бу ҳақиқат ҳам таъсир этмади, ўша совуқ оҳангда эътироз билдирди:

– Булар осонлик билан гўрга кирадиганлардан эмас.

Жимгина оқаётган сув ўз остидаги гирдобни ҳар вақт ҳам яшириб сақлай олмаганидек, Абдурахмон табиб ҳам вужудини қамраб олаётган ғзаб ўтини жиловлашга ожизлик қилиб, овозини кўтарди:

– Унақада буларингни Худо ёмон урибди: ошналарингга гўр ҳам насиб этмас экан...

Бу гапни эшитган эси бутун одам келажагини кўз олдига келтиролса, юраги ёрилиб, ўлиб қолиши ҳам мумкин эди. Қоровой эса пинагини бузмади. Аламини ичига ютиб юрган кишиникига ўхшатиб заҳарханда қилди:

– Совуқ нафас қилманг. Биз ҳали кўп яшаймиз, маишатлар қиламиз, ўйнаб-куламиз.

– «Яшаймиз» дедингми? Сен ҳали ўзингни тирик одам каторида кўряпсанми? Сен Мамасолининг сигирини ўғирлаган кунинг ўлган эдинг. Сен одам эмас, хунук бир шарпасан.

– Агар бир пайтлар онамни даволамаганингизда ҳозирги гапингиз учун гўрингизга бенавбат кирғизворган бўлардим. Иззатингизни билинг-у, жўнанг бу ердан!

Абдурахмон табибни ғазаб баттар бўға бошлади. Бу бадбахт қанчалар қарғишга лойиқ бўлса ҳам, шарият йўриғига амал қилиб, дуоибад этмай, унга инсоф-тавфик тилади-да, нари кетди.

Қоровойнинг нурсиз нигоҳи унга кимнидир эслатди. Ўйлай-ўйлай ёдига тушди, чувақдан келган, сўхтаси совуқ одамни эслади: ўтган йили «ошнам касал, тузатсангиз, оғзингизга сикқанича сўрайсиз, бир тийин кам берган – номард!» деб катта кетган бу одамнинг илтимосини рад этгач, «билиб қўйинг, ошнам ўлса, бу уйда битта ҳам тирик жон қолмайди!» деб дўқ урган эди. Ўшанда табиб: «сен... валади зинога ўхшайсан» деб гапини калта қилганди. Аравондаги улоққа олиб борилаётган отлар ўлдирилганди ўшанда. Абдурахмон табиб ўша воқеани, иблис нури билан чақнаган ўша кўзни унутиши мумкин эмас. Яқинда бир туш кўрди: кўкатлари жазирамада қуриб, қовжираб кетган гўр устида бир калла турганмиш. Кўзларни таниди: ўша одам. Бу кўзлардан қон оқа бошлагач, Абдурахмон табиб босинқираб уйғониб кетди...

Қоровойнинг кўзлари ҳам ўшанга ўхшайди. Зулмни касб қилганларнинг нигоҳлари бир-бирига шунақа ўхшармикин?..

Орадан бир неча кун ўтгач, хуфтонни ўқиб бўлиб, ётишга тайёргарлик кўраётган ониди кўча эшиги тақиллади. Бу хонадонда табибнинг ўзими ё энг ки-

чик ўғил набирасими бўлса, бас, биров чақириб келса, эшикни очиш у ёқда турсин, аёллар овоз беришмас эди. Абдурахмон табиб гўдаклигидан бери биладиган бу одатга ҳеч қандай ўзгартиш киритмаганди. Ҳозир ҳам «мен ётяпман, бирортанг чиқа қол», деб буюрмади. Кўйлагини эринмай кийиб, эшик сари юрди. Остона нарёғида турган Қоровойни кўриб ажабланди. Бу сафар Қоровой салом берди. Табиб алик олди. Атроф қоронғи бўлмаганида унинг лаблари салгина титраганини, юзига ташвиш булути соя ташлаб турганини сезган бўлар эди.

– Маслаҳатга келувдим...

Қоровойнинг бемаврид ташрифидан ажабланган Абдурахмон табиб бу овозда титроқ сезиб, таажжуби янада ошди. Ичкарига таклиф қилди. Қоровой кирмади.

– Мен билан бирга мозорга бориб кела оласизми? – деди умид билан.

– Мозорга? Ҳозирми?

– Ҳа... ҳозир...

Тунов кунги учрашувда гўрга бенавбат кирғизвориш истагидаги одамнинг қоронғи кечада мозорга таклиф қилиб келиши ғоят ажабланарли ҳол эди.

– Нима бўлди? Сабабини айт-чи?

– Кўзимга бир нарсалар кўриняпти. Асли... қишлоққа келганимдаёқ бошланувди. Ўтиб кетар, деб ўйловдим. Баттар кучайяпти. Икки кундан бери уйку йўқ. Кўзларимни юмсам, юрагим портлаб кетай деяпти.

– Ўлдирган одамларингни кўраётгандирсан, мурдалардан кўркмасанг ҳам бўлади.

– Улар эмас... онам кўринадилар...

– Унда... онанг қилаётган ишларингдан безовта экан. Сени деб бечора маломатларга қолди, йўлингга кўз тикиб ўлди. Ўғил бўлиб гўрига бир сиқим тупроқ ташламаган эдинг. Ишқилиб адашган бўлайин, ҳар

холда қайтганиндан кейин ҳам мазорбошига борма-гандирсан?

Қоровой бу аччиқ ҳақиқатга дарров иқрор бўлмади. Сукут сақлади. Кейин хўрсинди:

– Адашмадингиз...

– Анави куни «сен ўлик одамсан», десам аччиқ-ландинг...

– Илтимос, мени ҳозир сўкманг, мазорга бориб келайлик. Онамга сиз кўп яхшиликлар қилгансиз. Отам ўлганидан кейин ўн ой ўтиб туғилганимни ҳам биламан. Онамни уятдан қутқариш учун «шунақаси ҳам бўлади, баъзан бола бачадонга ёпишиб қолади», деганингизни ҳам одамлардан эшитганман. Ҳақиқий отам кимлигини онам айтмаганлар, сиз ҳам..

Абдурахмон табиб унинг таънасини эшитиб: «ал-валладу сирру абиҳ», деб пичирлаб кўйди. Қоровой унинг лабидан учган сўзларни эшитди-ю, англамади:

– Нима дедингиз? – деди ажабланиб.

Абдурахмон табиб «бола отасининг сиридур» деган ҳикматни унга тушунтиришни истамай, гап маромини бурди:

– Мендан сўрамагансан. Сўраганингда ҳам жавоб бера олмас эдим. Бу сир Худога-ю яна онанг билан чин отангга маълум эди.

– Онам кўзимга кўринганларида аввал сиз томонга бошляптилар, кейин мазорга... Балки ўша ерда бир сир бордир?

– Бунни Худо билади. Бугун ичганмисан ё наша тортганмисан?

– Йўқ...

– Мазорга бормоқчи бўлсанг, аввал ичкари кир, таҳорат қилиб, покланиб ол, бу ҳолатингда қадам босма у жойга.

Қоровой билганича, чала-пулча поклангач, йўлга тушдилар. Бу вақтда тўлин ой терак бўйи кўтарилиб, атроф гўзал нурга буркана бошлаган эди. Қоровой ярим қадам орқада борарди. Абдурахмон табиб орқа-

сига ўгирилиб қаради – Ой нури Қоровойга чирой бахш этишга ожизлик қилган, юзи ўликники каби совук – нурсиз, ифодасиз эди.

– Кўзингга кўринган шарпа қайси кўчалардан олиб ўтганини эслайсанми? – деб сўради Абдурахмон табиб. У «онангнинг арвоҳи» демоқчи эди, юмшоқроқ гапириш мақсадида «шарпа» деб кўя қолди. Ҳолбуки, арвоҳни тилга олган тақдирда ҳам Қоровой кўркиб, лабига учук тошмаган бўларди.

Қоровой саволга жавобан бош ирғаб, тасдиқ ишорасини қилди.

– Унда олдинга ўт, – деб буюрди Абдурахмон табиб.

Қоровой бугун ароқ ҳам ичмаган, наша ҳам чекмаган эди. Бироқ, кеча ҳар иккисининг кайфида ўтирганида кўзига онаси кўринганди. Кайфи тарқалганда «мозорга хаёлан бориб келдим», деб ўйлаганди. Аслида эса ўзига-ўзи гапириб, худди тунги ойпараст бемор талвасасида бориб келганди.

Мозорнинг кунботар томонида Дев аканинг хужрасига нисбатан ободроқ бир уйча бор эди. Уй соҳиби Дев акага ўхшаган девонаваш бўлмаса-да, одамларга қўшилмасди, оила ҳам қурмаган эди. Барчага «Гўрўғли» деган ном билан танилган бу одам, Абдурахмон табиб тахминича, ёш жиҳатдан қишлоқнинг улуғи эди. Исмининг келиб чиқиши ҳақида турли миш-мишлар юрарди: бировлар «онаси ҳомиладорлигида ўлиб, кўмилгач, лаҳадда туғилган, гўрков боланинг йиғисини эшитиб, кавлаб олган», дейди, бошқаси: «очарчилик пайтларида қўшни қишлоқлик хотин боласини боқолмай гўрковга ташлаб кетган», деса, кўпчилик унинг касби – гўрковлигига ишора қилади. Унинг неча йиллардан бери гўрковлик қилишини биров ҳисоблаб кўрмаган. Гўрўғли эса эллик йилнинг нари-берисида кимнинг қаерга ва қачон кўмилганини аниқ кўрсатиб бера олади. Унга кабристоннинг яна айрим сирлари ҳам маълумки, бу

ҳақда бировга гапирмайди. Фақат Абдурахмон табиб билан суҳбат қурганда айримларидан уни воқиф қилиб қўяди. Сир иккинчи одамга айтилса, сирлигидан чиқади, дейишади. Бироқ, гўрковнинг Абдурахмон табибга айтган сир махфийлик чегарасини ҳатламаган, Қоровойнинг онаси ва ҳақиқий отасига тааллуқли сир ҳам шулар жумласидан эди.

Абдурахмон табиб фақат бир марта Гўрўғлидан эшитган махфий гапни ошкор этишга мажбур бўлганди. Ўшанда Гўрўғли Исматнинг арвоҳи безовталанаётганини айтиб, сабабини англаёлмай гаранг бўлаётганини билдирганди. Арвоҳнинг безовталиқ сабабини Абдурахмон табиб тахминан биларди. Исмат янги уй солаётганида ўзининг ҳовлиси кенггина бўлишига қарамай, қўшниси еридан бир қисмини эгаллаб олган эди. «Кенга кенг дунё» деб яшовчи қўшни норози бўлса ҳам жанжал қилмаганди. Фақат бир марта Абдурахмон табибга дардини айта туриб: «қўшним охиратини ўйламади-да», деб афсусланганди. Абдурахмон табиб унинг бу афсусини етказганида Исмат бўш келмай, «асли ҳовлисини таг-туғи билан олиб қўйсам ҳам ҳаққим бор. Бу жойларнинг эгаси менинг катта дадам эди», деганди. Абдурахмон табибнинг: «Ад-дунё ёвмун ва лано фиҳо савмун» – дунё бир кундек ва биз унда рўзадормиз. Иним, бу ерларнинг, бу сувларнинг эгаси битта – раббимиз Аллоҳ! Сиз билан биз вақтинча фойдаланувчилармиз. Бир-биримиз билан жой талаша-талаша дунёдан кўз юмганимизда бизларга икки қулочгина ер насиб этади. Талашганимиз учун эса охиратда Аллоҳ ҳузурида уялиб қолишимиз мумкин», деган ўғитига парво ҳам қилмаганди. Арвоҳининг безовталигини эшитгач, Исматнинг ўғлига бу сирни ошкор этишни мақсадга мувофиқ деб билди. Ўғил отасидан фарқли ўлароқ, бамаъни эди, табибнинг гапларини эшитгач, «шу уй ҳосиятсиз бўлди, бузиб ташлайман», деди. Бироқ, уйни бузишга қўшниси йўл бермади. У мозорга бориб,

Исматнинг қабри тепасида розилигини Абдурахмон табиб гувоҳлигида айтди... Ўшанда, қабристондан қайтишда Абдурахмон табиб бир байт айтиб, маъносини тушунтириб берганда Исматнинг гуноҳини кечирган ўша қўшнисини йиғлаб юборган эди. Эртасига коғоз-қалам кўтариб чиқиб, «кеча айтганингизни ёзиб бериб, ёдлаб олиб, керакли жойларда тушунтириб бераман», деб илтимос қилди. Абдурахмон табибга бу маъқул келиб, хуснихат билан ёзди:

«Дунё эрур мазраъан фохира,
«Ад-дунё мазраъатул-охира».

Кейин қайтадан тушунтирди:

– Бу байт ҳазрат Навоийники. Илоҳий ҳикматни назмга солиб, деганларки: кўзимизга кўриниб турган дунё чиройли, фахрланса арзигулик экинзорга ўхшайди, аслида эса «бу дунё у дунёнинг полизидур». Бу дунёда яхшилик экинини эксанг, у дунёда жаннат меваларини терасан. Бу дунё полизига ёмонлик уруғини қадасанг, Қиёматда дўзахнинг оташ тошларини ютасан...

Қабристон ҳудудига етганда Қоровой чўчиб, бир неча нафас тўхтаб қолди. Абдурахмон табиб «юрмайсанми?» деб зўрламади. Бир қадам нарида тўхтаб, сабр қилди. «Бировнинг молини ўғирлаётганда, молига қўшиб жонини олаётганда қўллари титрамаган бўлса керак, – деб ўйлади Абдурахмон табиб. – Наҳот, ўликлар оламидан кўрқаётган бўлса? Ҳа... кўрқаётгандир. Ўзини бирон хавфдан асраш учун тирикни ўлдириши мумкин. Ўлик таъқиб қилса-чи?..»

Абдурахмон табиб хаёлидаги саволга жавоб топмай туриб, Қоровой дўмпайиб турган гўрлар орасидаги ёлғизоёқ йўл бўйлаб юриб кетди. Ичкарилиқдаги белгисиз, ташландиқ қабр олдида тўхтаб, ўгирилдида, «бу жойда ким ётибди?» дегандай табибга қаради. Табиб бу қарашнинг маъносини англамагандай инда-

мади. Бир неча нафас тургач, Қоровой яна юриб кетди. Сўнг яна бир ташландик гўр олдида тўхтади.

– Онанг шу ерга кўмилган, – деди Абдурахмон табиб унинг савол назарига жавобан.

Қоровой чўкди. Абдурахмон табиб тик тураверди. «Худонинг инсоф бергани рост бўлсин», деб ўйлади.

Икки-уч дақиқадан сўнг Қоровой қаддини тиклаб:

– Мармартошнинг энг зўридан ўрнатиб кўяман, – деди.

Абдурахмон табиб «мармартош кўйиш ўрнига ҳидоят йўлига кирганинг аълорок», демоқчи бўлди-ю, бу гапнинг ўрни ва мавриди эмаслигини билиб, индамай кўя қолди. Қоровой эса яна қабрлар оралаб юриб, Гўрўғлининг кулбасига яқинлашди-да, «энди нима қилай?» деган маънода қаради.

– Шу ерда тура тур.

Абдурахмон табиб шундай деб, пастак эшикни ғижирлатиб очгач, эгилиб ичкари кирди-да, кулба соҳибининг уйғонганига ишонган ҳолда:

– Менман, ака, – деб овоз берди.

– Сенлигингни билиб турибман, – Гўрўғли шундай деб қўлига гугурт олди-да, корачирок пилигини ёкди. – Шўртумшук бошлаб келдимми? Кеча ҳам ивирсиб юрувди. Изғиб-изғиб, тонгга яқин кетувди. Кеча бошқача эди. Бугун бошқачароқ.

– Кўзига онаси кўринганмиш.

– Кўринади-да... Бу хотин кўмилганидан бери тинчигани йўқ. Сен унинг ёнини олиб, бекор қилгансан. Шармандалиги учун тириклигида роса азоб чекканидайди, ўлганида бунчалик руҳи қийналмасмиди... Ўғлининг рангига қараб «Қоровой», деб сен исм қўйган эдинг. Аслида бу валади зинонинг юраги қора эди, ўшандаёқ билганман...

Гўрўғли бу дашномни авваллари ҳам бир неча марта такрорлаган эди. Шу боис Абдурахмон табиб ўзини оқлашга киришмади.

Рост, ўшанда бу жувоннинг бадном бўлишини

истамаганди. Чунки унинг суюқоёқ эмаслигига ишонарди. Суюқоёқ бўлган тақдирида ҳам, эрининг гўри совимай, бегона тўшакка кириши мумкинлигига ишонмасди. Зинонинг асл сабабини аёл бировга айтмади. Ҳатто Абдурахмон табиб ҳузурида ҳам ўзини окламади. Гуноҳини бўйнига олгандай, бош эгиб жимгина ўтираверди. Ҳатто йиғламади ҳам. Бу воқеага қадар кўп йиғлаган эди, эҳтимол, кўз ёшлари қуриб битгандир?..

Аввал эридан ажралди, кейин отасидан. Автомобиль ҳалокатида эри нобуд бўлди, унинг кир ювдиси куни отасини камоққа ташладилар. Машинани отаси бошқаргани учун ҳалокатга асосий сабабчи деб билдилар. Отасини қутқариб олиш имкони бор экан... Ўша одам озодлик эвазига озгина пул талаб қилганида уйига пул олиб борган эди... зўрланиб, номуси топталган, хорланган ҳолда қайтди. Гарчи айбсиз бўлсада, ўзидан ўзи ирганди. Ўзини осмоқчи ҳам бўлди. Қўлига арқон ҳам олди, аммо ўлишдан кўрқди. Агар келажакда шармандалик билан ўлишини ўша онда билганида эди, арқондан сиртмоқ ясаётганида кўллари қалтирамаган бўларди. Кўрқоқлиги ўз бошига бало бўлди. Ҳомиладорлигини билганида ўз эридан ёдгорлик деб ўйлаб, ҳатто қувонди. Ҳалокатдан бир тун олдин кўшилишларидан аввал эри Худога ёлвориб, ўғил фарзанд тилаган эди. Гинекологга биринчи боришидаёқ, адашганини билиб, ўзини яна ўлдирмоқчи бўлди, яна кўрқди...

Боши узра ёғилган ташвиш дўлларининг ҳисоби унинг ўзигагина маълум. Унинг беғуноҳлигига оз одам ишонади. Агар ўша дамларда арзини айтганида қишлоқ аҳли унга ишонган бўларди. Лекин айтмади... Оқибатда хотинлар орасида «жувонмарг бўлгур эри тириклигида ҳам ўйнашган, бўлмаса қирқи чикмаёқ иккиқат бўлиб қолармиди?» деган висир-висир гап айланди. Ғийбатчи хотинлар Абдурахмон табибнинг гапига қарши чиқишга журъатлари етмагани сабабли

бу ҳақиқатни баралла айтиб, уни шарманда қилишга журъат эта олишмасди.

Абдурахмон табиб жим тургани учун Гўрўғли гапини давом этди:

– Бу хотин кўмилган куниёқ гўри устида арвоҳининг чирқиллаб турганини кўрганман: Кўкшапка тириклигида безовта арвоҳи ўшаникига тинимсиз қатнади. Кўкшапка ўлганидан кейин унинг гўри атрофида айланадиган бўлди. Кўкшапкани қарғармиди, билмайман...

Гўрўғли «Кўкшапка» деб атаётган одам шаҳардаги «НКВД» идорасида каттароқ лавозимда ишлаган, Сталин замонида кўп бегуноҳларнинг шўрини қуришиб, етимлар ва беваларнинг қарғишига қолган, кейинчалик бу ердагиларга номаълум бўлган сабаб билан хизматдан ҳайдалиб, кишлокқа қайтган эди. Хизматдан Мосуво бўлса-да, бошига кўк фуражкани кўндириб юришни канда қилмасди. Бу қилиқ унга отамерос эди. Отаси ўттизинчи йилларда шундай юрарди, ўнлаб деҳқонларни узоқ ва совуқ ўлкаларга сургун қилганидан керилиб яшарди. «Кўкшапка» деган лақаб ўшанга тақалганди. Кейинчалик бу лақаб ўғилга ўтган эди. Кўкшапка, гарчи амал чавқари устида бўлмаса ҳам, кишлокдагилар ундан ҳайиқиб туришарди...

Хотира селидан кутулмоқчи бўлган Абдурахмон табиб: «Зоҳир ўлуб «буъсира мо фил-кубур», жилва қилиб «хуссила мо фис-судур», деб пичирлади.

– Бир нима дегандай бўлдингми?

– Ҳа... Қабрдагилар қайтадан чиқарилсалар, дилдагилар ошқор қилинса эди...

– Нима деяпсан? Одам тушунадиган қилиб гапир.

– Балки энди отасининг ким бўлганини айтиб қўйиш керакдир? – деди Абдурахмон табиб.

– Ҳеч кераги йўк, – деб эътироз билдирди Гўрўғли. – Отаси билан ўша гўрда топишади. Шу билан бу лаънатиларнинг зурриёти батамом қуриydi.

Ўшандан кейин кишлокқа маълум қилиб қўясан, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

Шундай дегач, чирокни пуфлаб ўчирди. Абдурахмон табиб кесакига бошини уриб олмаслик учун эгилганича чиқиб, эшикни ғижирлатиб ёпди. Қоровой унга умид билан боқди:

– Нима дедилар?

– Хеч нима... Сен қўрқма, кўзга кўринган нарсанинг зарари йўқ. Эрталаб масжиднинг имомига борсанг, дам солиб қўяди, тинчийсан-коласан.

– Ўзингиз ўқисангиз-чи?

– Менинг бунақа одатим йўқ.

– Онам сизникига бошлаб бордилар мени...

– Тушда одамга ҳар нарса кўринаверади.

– Ухламаган эдим.

– Сенга шундай туюлган. Бир дақиқага кўзинг илинса ҳам, оламжаҳонга татийдиган воқеаларни тушингда кўраверасан.

Абдурахмон табиб шундай деб олдинга тушди. Қоровой то унинг уйигача жимгина эргашиб борди. Остонасига етгач, табиб «бўлди, изингга қайтавер», дегандай ўгирилиб қаради.

– Мен сизга бир гапни айтиб қўйишим керак, – деди Қоровой хавотирли овозда.

– Айтгинг келса, айт... – деди Абдурахмон табиб.

– Бизнинг хужрага бекорга келмагансиз. Юрагингиз бир нарсани сезган.

– Бир шумликни сезяпти, – деб аниқлик киритди Абдурахмон табиб.

– Балки шунақадир. Биз аслида камоқда ҳали кўп ўтиришимиз керак эди. Бир хизмат қилиб беришимиз эвазига чиқариб, бу ерга олиб келишди.

– Қанақа хизмат? – деб сергакланди Абдурахмон табиб.

– Қанақалигини вақти келганда айтамыз, дейишган. Менинг билганим – бу атрофларда биздақалардан яна бор. Сизга айтганимни билиб қолишса, мени ўлдиришади.

– Унда нима учун айтдинг?

– Билмадим... онам буюрдилар шекилли... Сиз мени ёмон кўрасиз... шерикларим мендан ҳам баттар. Ёмон ишлар бўладиганга ўхшайди. Бола-чақангизни олиб, бошқа жойда тура турганингиз яхшимикин?..

– Мени ўйлама, мени Аллоҳим асрайди. Сени «ўликсан» девдим, сен тирилишингни ўйла. Тирилсанг-тирилдинг, йўқса, жувонмарг бўласан.

Абдурахмон табиб шундай деб, остонасини ҳатлаб, ичкарига қадам босди. Зулфни илмади, эшик қия очик қолди. Қоровой бир оз ҳаракатсиз турди-да, изига қайтди. Лекин ҳужрага кирмади. Харсангтош устига ўтирганича кўзига онаси кўринишини хавотир билан кутди. Тонг отгунига қадар уни ҳеч қандай шарпа безовта қилмади. Тонготарда шерикларидан бири уйғониб чиқиб, унинг ёнига ўтирди-да, газета парчасига ўралган нашани тутатди. Ундан чиққан тутун Қоровойга ҳуш ёқиб, қўлини узатди. Шериғи қулоғига қистириклик ўрамни олиб берди. Қоровой уч-тўрт марта чуқур-чуқур тортгач, ташвишлардан фориг бўлди-ю, ҳужрага кириб, то кечга қадар қотиб ухлади.

Ў Ў Ў

1

– Менинг бу дунёда ҳали ҳақим кўп, – деди Асадбек, бошини кўтармай, – ҳақимни тўлатиб олмагунимча кетмайман, бу дунёдан. Сен яшаш учун туғилган бўлсанг, мен қасос олиш учун келганман.

Зулм учкунлари сачраб турувчи бу гап Жалил учун янгилик эмас эди. Эллигинчи йилнинг биринчи кунида дўстининг совуқдан кўкариб кетган лабларидан учган: «Мен уларнинг ҳаммасини ўлдираман!» деган аҳдни у унутмаганди. Ўшандан бери қасос олажаги ҳақидаги гапни Асадбекдан кўп эшитган, бир куни

ҳатто «Сен бахт излаб умр кечирмадинг, қасос умидида яшадинг, ўч илинжида нафас олдинг», деб дангал айтган ҳам эди. Аввалгиларидан фарқ этувчи ҳозирги гап оҳангидаги ёвузлик Жалилнинг вужудига минглаб игна каби санчилиб, сескантириб юборган бўлса-да, дўстининг руҳиятини инобатга олиб, жавобдан ўзини тийди. «Мен бир нарса десам оловга мой куйгандай бўлиб қолмай, ўзингиз насиҳат қилиб қўйинг» деган каби Муҳиддин отага қаради. Муҳиддин ота бу карашнинг маъносини англади, бироқ дарров суҳбатга қўшилмади. «Гапининг давоми бордир», деган ўйда Асадбекдан садо кутди. Асадбек бошқа гапирмади.

Муҳиддин отанинг назарида Асадбек фарзандининг вафотидан кейин тилидан учаётган сўзларига эътиборсиз бўлиб қолгандай эди. Гўё бу фожиа зарбаси биринчи галда сўзларга посбонлик қилувчи ақлни янчиб ташлаганди. Шунинг натижасидами, у айтажак сўзларига хожа эмас, айтилганларига қул бўлиб қолган эди. Айниқса, Асадбекнинг «Худо билан шартномам бор: энди мен унинг уйига қадам босмайман, у меникига кирмайди», деган гапи ўшанда Муҳиддин отанинг юрагига бигиз бўлиб санчилган, орадан бир неча ҳафта ўтганига қарамай, тиғ азоби ҳалигача кўтарилмаган эди. Асадбек-ку тавба қилди, лекин Худо кечирдимикан? Албатта, Муҳиддин ота меҳрибон Аллоҳнинг тавбани қабул этишидан умидвор. Тавбанинг тилда айтилиши кифоя қилмаслиги, амалда ҳам гуноҳлардан тўхташи лозимлигини билгани учун қалби хотиржамликни йўқотган. Ҳатто учтўрт марта саждага бош қўйган пайтида Асадбекнинг ўша гапи ёдига тушиб, танасидан жон чиқиб кетгандай туюлган эди. Кечалари таҳажжуд намозини ўқиб бўлгач, кўзларида ёш билан Яратганга илтижо қилиб, дўстининг зурриётини авф этишини сўради...

Асадбекнинг ҳозирги гапи аввалгиси каби куфрона тарзида жарангламади. Жарликка қулаётган одамни билагидан ушлаб толиққан киши жисмонан қийналса,

Муҳиддин ота руҳан азобда эди. Ҳозир дардига банди Асадбекка ачиниш билан қараб, Абдурахмон табибнинг гапини беихтиёр эслади. Тўй арафасида боришганда, намоздан сўнг табиб: «Худди шу ерда ўтириб, инимиздаги руҳ хасталигининг чекинмоғига умид қилиб эдик. Умидимиз сароб бўлиб чиқибди. Инимиз зулми аввалгидан кучлироқ ҳолда касб қилибдилар. Ожиз иймонлари янада ожизлашибди», деганда Муҳиддин ота «Замон буларнинг тилини ҳам, дилини ҳам тош қилиб қўйган... На илож... ҳарҳолда Аллоҳдан умидимиз бор...» деб жавоб қайтарган эди. Бу гап Абдулҳамиднинг ўлимидан олдин айтилганди. «Отамлатсанг отамлатгин, бўтамлатмагин», деб кетганлар бу айрилиқнинг иймонни янада сустлаштириши мумкинлигини ҳам инобатга олганмидилар? Айрилиқ синовига дуч келганда Аллоҳга интирмай, юз ўғирганларни эртага нима кутяпти?

Муҳиддин отанинг юраги қизиб, беихтиёр ўрnidан турмоқчи бўлгандай кимирлаб қўйгач, Асадбек унга қаради. Муҳиддин ота ичида ёнаётган вулқон оловига чидаб, одатига хилоф қилмай, оҳисталик билан, худди ўзига-ўзи насихат қилаётгандай сўз бошлади:

– Ҳаёт – бешик ва тобут орасидаги тор бир йўл ва йўлчиликдир. Дунё ҳаёти сўнгсизлик ичида бир совун кўпиги кабидир. «Инсонлар идрок қилган ҳаёт нимадан иборат?» деган саволга ернинг заҳи ва қабр тошларининг қаттиқлиги энг тўғри жавоб бўлур эди. Шундай экан, нафсоний орзулар ва вужуд йўлида ўтган умрнинг маъноси нима ҳам бўлур эди? Бўтам, қасос деганингиз нафсоний умиднинг бир қирраси, холос. Қирраси кескир тошни қўлга олсангиз, ҳеч бўлмаса бармоқларингизни қонатади...

– Китобларда зўр нарсаларни ёзишади-ю... лекин китобнинг гапи бошқа, ҳаётнинг ҳикмати бошқа.

– Фикрингиз ғалат бўлди, бўтам. Сизга қарши баҳс очмайман, чунки сиз ўзингизни ҳаётда кўп адолат-

сизлик кўрганлардан бири деб ҳисоблайсиз. Сизга ўхшаганларнинг фикрини ўзгартириш қийин. Лекин бошларига адолатсизлик дўли ёғилган фақат сизгина эмассиз, буни ҳам ҳисобга олишингиз керак. Бу дунёда текин нарса йўқ. Ҳамма нарса учун ҳақ тўлаш керак. Хусусан, киши ўзининг роҳати ва фароғати бадалига ҳамиша тўлов тўлаб туриши зарур. Сиз учун бу кунларда бу тўловнинг номи – сабрдир, бўтам. Одам боласи қасос олгани эмас, Аллоҳ белгилаб қўйган синовлардан ўтиш учун туғилиб, яшайди. Сизу биз яшаётган олам қасос эмас, синов дунёси. «Қасос – Ҳақдандир», дейилган улуғ Китобда.

– Китобда нима деганини билмайман, лекин менинг тақдиримга қасос ёзилган экан.

Бу гапдан кейин Жалил чидаб туролмади. Муҳиддин отанинг насиҳатомуз ҳилм оҳанги қайсар дўстини инсофга келтира олмаслигини англаб, ўзининг синалган одатини ишга солди: аввал курагига енгил шапати урди. Ғам юкидан эзилиб ўтирган Асадбек кутилмаган бу шапатидан чўчиб тушди. Дўстига «Жиннимисан!» деган маънода қаҳрли нигоҳини қадашга улгурмай, Жалил гапини бошлади:

– Тақдирингга қасос ёзилганини сенга биров айтдими?

Асадбек ошнасининг ташланишидан осонроқ кутулиш мақсадида «Ҳа, айтди», деб кўя қолди. Бошқа мавзу бўлганида Жалил эҳтимол, шу жавобга қаноатланиб, гапини бас қилиши мумкин эди. Лекин қандайдир балолардан огоҳ этаётган қасос аҳди сабрга ўрин бермади.

– Қайси аҳмоқ айтди шу гапни? – деди бу сафар овозини сал баландлатиб.

– Сенга ўхшаб ишларимга бурнини тикаверадиган аҳмоқ камми бу атрофда?

– Қани, ўша аҳмоқнинг биттасини айт-чи? – Жалил шундай деб дўстининг курагига яна бир шапати туширди.

– Танимайсан, битта фолбин айтган.

– Сен... ҳали фолбинга бордингми?

Асадбек ўйламай гапириб юбориб, арининг инини кавлаб қўйганини англади. «Ёлғон айтдим», деса яна гап чувалашишини билиб: «Манзура борган экан», деб қўя қолди. Жалил Муҳиддин отага қаради:

– Гапини эшитдингмизми? Хотини фолбинга борибди, – Муҳиддин отадан жавоб кутмай Асадбекка қаради: – Ростдан борибдимми?

– Ростми ё ёлғонми, ана, ўзидан сўра.

– Агар ростданам фолбинга борган бўлса, ишинг чатоқ ошнам, хотининг талоқ бўлибди, бошқатдан никоҳ ўқитишинг керак.

– Бўлди қил, ақлингни ўша домлаларингга бориб ўргат! – деди Асадбек кескин тарзда.

– Ота, бу бўтангизга бир нима денг. Эсини йиғиб олсин. Орқалаб юрган гуноҳлари ҳам етарли, энди никоҳсиз хотин билан...

– Бўлди қил, деяпман!

Икки ошнанинг баҳси чуқурлашиб, жанжалга айланиб кетиш эҳтимоли борлигини сезган Муҳиддин ота гапга аралашди:

– Фолбинга бориш дуруст одат эмас, бўтам, фолбинга ишониш иймон сустлигидан.

– Дангалига «кофирлик», деяверинг. Бунингиз «иймон сустлиги»ни тушунмайди.

– Бутунлай кофирга чиқарманг, – Муҳиддин ота шундай деб, Жалилга норози қараганича бош чайқади. – Айнан мана шу ишлари кофирларга хос бўлибди. Агар астойдил тавба қилсалар, инша Аллох, гуноҳлари кечирилади.

– Никоҳ-чи? – деди Жалил бетоқатлик билан.

– Никоҳми?.. – Муҳиддин ота нимадандир истиҳола қилдимми ё ўзи ҳам бу масаланинг ечимини аниқ билмасмиди, дарров жавоб бермади. Бундан ажабланган Асадбек унга тикилганича жавоб кутди: – Ҳамонки, банда кофирнинг ишини қилган бўлса,

никоҳи бузилади, деган ҳукми эшитганман. Аммо фатвога ожизман, уламолардан сўраб билиш керак. Агар улар «никоҳ қайта ўқилиши керак», деган ҳукмга иттифоқ қилсалар, начора, бўйсуниб лозим. Бу бир адашиш холос, фожиа эмас.

– Сиз шунақа дейсиз-у, бунга ўхшаган калта-фаҳмлар фолбинларга тинмай бориб юришибди-да, сал бошқачароқ туш кўришса ҳам югуришади. Бунинг гуноҳлигини сиз билан мен айтиб турмасам, бошларига балолар орттириб олишади. Булар фолбин нима, сеҳр нима билармиди? Ҳатто Сулаймон алайҳиссалом ҳам сеҳргару фолбинларнинг шўрини қуритганлар, тўғрими?

Жалил бу гап билан нимани назарда тутаётганини яхши англамаган бўлса-да, Муҳиддин ота унинг шаштини қайтармаслик учун аста бош ирғаб қўйди. Жалил буни тасдиқ ишораси сифатида қабул қилди, гўё ота «Гапираверинг бўтам, айна ҳақ сўзларни баён қиляпсиз», дегандай бўлиб, Асадбекка тикилганича ваъзхонлигини давом эттирди:

– Ўша замонларда Сулаймон алайҳиссаломнинг атрофларини сеҳргарлар ўраб олишган. Сенга ўхшаган довдир-совдирлар Худога ишонмай, ўша шайтонларнинг найрангларига эргашишган. Шунда Сулаймон алайҳиссалом сеҳргарларнинг китобларини қўлларидан тортиб олиб, тахтларининг тагига кўмдириб ташлаганлар. Сулаймон алайҳиссаломнинг ўлимларидан кейин жинлар тахт тагини кавлаб китобларини олволганлар. Нодонларнинг уларга сиғиниши камлик қилиб, Бобил шаҳридаги икки фариштанинг сеҳрларига амал қила бошлашган. Улардан биттасининг оти Ҳорут, иккинчисиники Морут бўлган. Ота, тўғри гапиряпманми? Янглишсам, ўзингиз тўғрилаб қўйинг. Ҳорут билан Морут фаришта бўлгани тўғрими, ё малоика бўлишганми?

Муҳиддин ота бу саволни эшитиб, Асадбекка бир қараб олгач, мийиғида кулимсиради.

– Бўтам, «фаришта» ҳам «малоика» ҳам бир маънода. Унақа десангиз ҳам, бунақа десангиз ҳам маъкул, адашмайсиз. Факат Ҳорут билан Морутнинг фаришталиги хусусинда уламолар орасида баҳс бор. Кўпчилик уламо фаришта, деган фикрга иттифоқ қилишган. Биз каби илмсиз бандаларга шуни билиш кифоя.

– Буни ўзим ҳам билардим, лекин бир пайтавафаҳм мени енгмоқчи бўлди-да.

– Илм саёзлигидан қутула олмаган биз каби бандалар учун баҳслашиш дуруст эмас, оқибатда кулгига қолишимиз мумкин. Шунинг учун, бўтам, сира баҳслашманг.

Муҳиддин ота Жалилни таниганидан бери унинг одатларини зимдан кузатиб, феълени тушуниб қолган эди. Қаердадир, кимдандир эшитган ривоятми ё афсонами ўзига манзур бўлиб қолган бўлса, охиригача айтмагунча тўхтамаслигини билгани учун ортикча гапдан ўзини тийди. Асадбек эса «бу чала мулланинг гапи отага ёқиб қолди шекилли», деб ўйлаб, ошнасини гапдан тўхтатмади. Унинг сукут сақлаши Жалилга илҳом бериб, гапини давом эттирди:

– Ҳорут билан Морут одамларнинг гуноҳ ишларини кузатиб, уларга таъна тошлари отганларида Худо уларга қараб «Инсонларга берилган нафс сизларга ҳам берилса, сизлар ҳам ўшаларга ўхшаб исёнда бўласизлар», деди. Иккала фаришта ҳам Худонинг бу гапига кўшилмай: «Агар бизга нафсни ғолиб қилганинда ҳам биз ҳаргиз исён этмасмиз», деб катта кетишди. Шунда Аллоҳ таоло уларга нафсни ғолиб қилиб, синамоқ учун ерга туширган экан. Улар ерга тушиб олишгач, халқнинг тепасига кози бўлиб, ҳукм сураверишган. Шунда Аллоҳ таоло синаб кўриш мақсадида бир аёлни шикоят билан уларга юборди. Бу аёл ниҳоятда соҳибжамол экан. «Нафсни берсанг ҳам исён қилмаймиз», деб катта кетган Ҳорут ҳам Морут ҳам унга маҳлиё бўлиб, ваъдаларини унутди. Хотин билан кўшилгилари келди. Хотин уларнинг талаби-

ни эшитиб, «шартим бор», деди-ю, ароқ ичишларини талаб этди. Арокни ичиб, хотинга яқинлашмоқчи бўлганларида бир одам пайдо бўлиб, йўлларини тўсди. Бу одамни шартга ўлдирдилар. Ўлдирдилар-у, ҳукумат олдида жиноят қилганларини билиб, жазоланишдан қўрқдилар. Талвасага тушиб турганларида шайтон ҳукумат одами қиёфасида пайдо бўлиб: «Агар бутга сиғинсаларинг сенларни жазодан қутқариб қоламан», деди. Улар жонларини сақлаб қолиш учун бутга сажда қилдилар. Ўшанда Аллоҳ таоло уларни фаришталик мартабасидан туширган. Кейин ё бу дунё ё у дунё азобидан бирини танлашни айтди. Улар гуноҳлари учун бу дунёда азоб чекишни танладилар. Улар Чоҳи Бобил деган жойда сочларидан осилган ҳолатда азоб чекарканлар.

Шу ерга келганда Асадбек чидаб тура олмади:

– Бориб кўриб келдингми уларни? Раҳминг келмадими, азобдан қутқариб қўя қолмабсан-да! – деди заҳархандалик билан.

– Худонинг ишлари гапирилаётганда бунақа майнавозчилик қилма. Мен домлалардан эшитганимни айтяпман.

Жалил нафсга тааллуқли ҳикмат Асадбекка ҳам тегишли эканини ўйлаб кўрмай, бу гаплар эсига тушиб қолгани учунгина айтган эди. Жалил ўйламагани билан Асадбек ўзини исён қилганлар қаторида кўриб, ғашланди-да:

– Ҳа, ўзи шунақа бўлади: кўр ушлаганини, қар эшитганини қўймайди, – деб минғирлади.

– Кўр десанг ҳам майли, қар десанг ҳам, чала мулла десанг ҳам кўнавераман. Мен арабча ҳарфлардаги эски китобларни ўқиёлмаганимдан армон қиламан. Ўқиёлганимда...

– Ўқиёлмаганинг ҳам яхши, – деди Асадбек унинг гапини узиб, – бўлмаса мияларимизни ачитиб ташлардинг.

– Сен...

– Энди бирпас жим тур, отам билан маслаҳатлашадиган гапим бор.

– Бўпти, мен кетдим.

– Бирпас жим ўтир, дедим!

Кўнгли оғриб ўрнидан турмоқчи бўлган Жалил дўстининг бу жеркишидан сўнг амрга итоат эта қолди. Асадбек эса Муҳиддин отага қараб гап бошлади:

– Сабр қилиш керак, деяпсиз, тўғри, бундан бошқа чорам ҳам йўқ. Сабр қиялпман. Лекин барибир кўнглим тўлмаепти. Ойимнинг бир ёнларида Самандар, яна бир ёнларида Ҳамид ўғлим. Ўзим боргунимча адами олиб келиб қўйишим керак. Шунда жамулжам бўлиб ётамиз. Илтимос, мусулмончиликка тўғри келмаса ҳам мени бу йўлдан энди қайтарманг.

– Бўтам, агар кўнглингиз тўлмаётган бўлса, на чора, бориб олиб келиш керак.

– Мусулмончилик йўл берадимиз, ахир?

– Мусулмончиликнинг қаршилиги йўқ... Марғилондаги маҳалламизда бир авлиёнинг қабри бўларди. Йигирма тўққизинчи йилнинг кузида эди шекилли, қайси бир болшевик бадбахтнинг бузук бошига шу зиёратгоҳни бузиш ишқи тушган экан. Халқ кўтарилса ҳам тракторини тираб қўйди. Шунда акли одамлар маслаҳатлашиб, мурдани кўчиришга иттифоқ қилишди. Дурадгорлар алоҳида тобут ясашди. Суякни лаҳаддан олиб, яна қайта кафанлашди. Кейин қайта жаноза ўқилиб, қабристонга қўйилди. Тумонот одам тобутни бир марта кўтаришга илҳақ бўлган эди. Жанозанинг биринчи сафида турганларни битта қўймай олиб кетишди. Жанозани дадам раҳматли ўқиган эдилар...

– Биз ҳам шундай қиламиз бўлмаса... Фақат... тумонот одам бўлмайди, биринчи сафдагиларга биров даф қилолмайди.

– Аҳдингиз қатъий бўлса, бирга борамиз... Абдужалил ошнангиз билан учовлон бориб кела қоламиз.

Бу тадбирда ўзининг иштирок этишини Муҳиддин ота тилидан эшитгач, Жалил эътироз билдира олмади.

Бу режани амалга ошириш пайсалга солинмади. Асадбек ўша куниёқ Козловга кўнғироқ қилиб ниятини билдиргач, йўлга отланишди. Хонгирейнинг ўлимидан сўнг Красноярга қайтган Козлов лозим бўлган барча ишларни амалга ошириб қўйган эди. У насороларнинг одати бўйича ялтиллаб турган тобут ясаттиргани билан, мусулмонлар одати бўйича кафанлик шартлигини ҳисобга олмаган эди. Асадбекку, бунақа одатлардан беҳабар, ҳатто барчага ақл ўргатувчи Жалил ҳам буни ўйламаганди. Муҳиддин отанинг тугунча кўтариб олгани иккала ошнани ажаблантирган бўлса-да, «ўзларига керакли бирон нарсадир», деб қўя қолишганди. Тугун ичида кафанлик борлиги маҳкумлар қабристонига борилганда маълум бўлди.

Йигитлари қабрни ковлашаётганида Козлов Муҳиддин отани четга чорлаб секингина: «Тобутга солиб кўмишганмиди?» деб сўради. У пайтларнинг хожалари «халқ душманлари» деб хорлаётган одамларига тобутни раво кўрармидилар? Насоролар тобутсиз, мусулмонлар кафансиз ва лаҳадсиз ётибдилар бу ерда. Муҳиддин ота биродарининг юзини дарахт пўстлоғи билан ёпиб, ҳашак билан кафанлаган эди. Ёнидаги малла йигитга буларни гапиргиси келмади. Саволига жавобан аста бош чайқаб, «йўқ» ишорасини қилди. Козлов янада пастроқ овозда: «Суякни олаётганимизни Бек кўрмай қўя қолсин», деди. Муҳиддин ота ҳам шуни ўйлаган эди. Маъқул ишорасини қилиб, Асадбекка яқинлашди-да, кўлидан ушлади:

– Бўтам... – деб мақсадни англатмоқчи эди, лаблари титраб, гапдан тўхтади.

Асадбек ўгирилиб, унинг намланган киприкларига кўзи тушди-ю, нима демокчи бўлганини англади.

– Мени қайтарманг, – деди йиғламсираб. – Жон бераётганларида ўғил бўлиб ёнларида ўтирмаган эдим, лаҳадга қўёлмаган эдим. Энди йўлимни тўсманг, ўз кўлим билан олай...

Жалил ҳам дўстини четроқда туришини истаган эди. Асадбекнинг гапидан кейин у ҳам жим қолди. Йигитлар суякка қадар қовлашгач, юқорига кўтарилишди.

Асадбек пастга тушди. Отасининг суякларини гўё кўз ёшлари билан ювди. Суяклар юқорига олингач, Муҳиддин ота авайлаб ювиб, кафанлади...

Юртга қайтишгач, Асадбек айтганидай бўлиб, одам тўпланмади. Лаҳадга ўзи тушиб, кафанланган суякларни қўйди... Қўя туриб нимқоронғи лаҳадга олазарак қараб олди. Гўрковга иш буюраётганда «лаҳадни кенгроқ қавла, вақти келганда мени ҳам шу жойга қўясан», деб тайинлаган эди. Лаҳад асли қандай ҳажмда қавланишини билмаса ҳам, назарида гўрков буйруқни бажаргандай туюлди. Ўзининг яқин орада шу жойда ётишини тасаввур қилди-ю, кўркувдан юраги тўхтаб қолгандай бўлди. Баданига муз югурди. «Бу дунёда ҳеч кимдан ва ҳеч нимадан кўркмайман, қасос олмагунимча ўлмайман», деб катта кетадиган одам бу онда кўрқди. Одам зотининг табиати ажаб-товур: ҳар қадамда хавотир ва зулм таъқиб этадиган ёруғ дунёда кўркмай яшайверади, ҳеч қандай таҳдид йўқ лаҳадда тинчгина ётишдан эса кўрқади... Чувриндини кўмишганида «Бу ер менинг жойим эди, Маҳмуд укам. Сен келдинг. Ёнингда яна бир жой бор...» деб ўйлаганида ҳам, ўзига мўлжалланган жойга ўғли қўйилаётганида «бу жой меники эди!» деб фарёд урганида ҳам ҳозирги даҳшатни ҳис қилмаган эди. Юқорида турган Жалил дўстининг ҳаракатсиз туриб қолганидан хавотирланиб, меҳрибонлик оҳангида «Асад!» деб чақирди. Пастдан овоз бўлмагач, баландроқ овозда чақириб, «Бўлди энди, чиқақол», деди. Дўстининг овози Асадбекнинг жонини қайтаргандай бўлди. Ҳушига келиб, кафан устини меҳр ва ўқинч билан силагач, тепага кўтарилди. Унинг оқариб кетган, тер қуйилаётган юзига қараб Жалил кўрқиб кетди. Пешонасига боғланган оқ сурп рўмолни олиб,

дўстининг бетларини артди. Асадбек худди ёш боладай муте ҳолда турди. Кейин эгилиб, лаҳад оғзини гувалалар билан ўзи ёпмоқчи эди, Жалил елкасидан ушлаб тўхтатди:

– Бу ёғи гўрковнинг иши, сен тепага чик.

Шундай деб аввал ўзи юқорига чикди-да, кўлини Асадбекка узатди. Асадбек унинг амрига сўзсиз итоат этди. Қабр айвони бўшабини кутаётган гўрков шу заҳоти сакраб тушиб, ўз ишига киришди.

Тупроқ тортилди. Абдулҳамиднинг қабри бобоси ва бувисининг гўрлари орасида қолди. Муҳиддин ота «Таборақ»ни тиловат қилиб, фотиҳа ўқигач, ўринларидан туришиб, оғир-оғир қадамлар билан юра бошлашди. Жимгина чиқиб кетаверишни маъкул кўрмаган Жалил гап бошлади:

– «Ўлим – кутилмаган меҳмон», дейишади. Вақтисоати етганда меҳмонни кутиб оламиз-у, биллалашиб шу ерга келаверамиз.

Бу гапни эшитган Муҳиддин ота унга ажабланб қаради:

– Кутилмаган меҳмон, дедингизми? Йў-ўқ, аксинча, кутилган меҳмон. Фақат биз уни кутишга, қаршилашга яхши тадорик кўриш лозимлигини унутиб яшаймиз. Биз унинг ташрифи муқаррарлигини унутмасак, қадамларига пояндоз солиб кутсак, азиз меҳмон каби кутган бўламиз. Пояндоз деганим бу дунёдаги яхшиликларимиз. Кутилган меҳмон шоҳу гадога бир хилда муносабатда бўлади. Унда бу борада айирмачилик иллоти йўқ. Жон бергувчи банда меҳмонини қаршилагач, унинг учун энди фоний дунёда фожиа йўқдир. Фожиа – марҳумнинг ортида қолаётган тириклар учундир...

Муҳиддин отанинг ҳикматга тўла бу гапига эътироз ҳам билдирилмади, жавоб ҳам берилмади. Қабристондан чиқишгач, Жалил яна тилга кирди:

– Шу ерда хайрлашамиз. Ҳамма уй-уйига.

Асадбек унинг бу қилиғидан ранжиб, Муҳиддин отага илтимос назари билан қаради:

– Келинингиз бизни кутяпти.

– Яна зиёфатми? Мен бормайман, – деди Жалил.

– Жириллайверма. Қанақа зиёфат? Ярим косадан мастава. Ичсанг ичарсан, ичмасанг жим ўтирарсан. Ярим соат жим ўтира оларсан, а?

Жалил дўстига жавобан жаҳл билан қўл силтади. Муҳиддин ота кулимсираб, икки ўртоқни муроасага келтирмоқчи бўлди:

– Мастава бир баҳонаи сабаб, суҳбат ғанимат, бўтам, бора қорайлик.

– Биласиз-ку, бидъатларга тоқатим йўқ.

– Талабни жуда тор олиб юборманг, бўтам, диннинг бағри кенг. Биродарнинг кўнглини олиш сизнинг фикрингизча бидъат бўлса ҳам – бидъати ҳасана, яъни ёқимли одат.

2

Кунлар ўтгани сайин Асадбек Муҳиддин отанинг насиҳатлари бўйича янгича ҳаёт кечира олмаслигига тобора ишониб борарди. Хос йигитларга жавоб бериб юборгани билан болохонасига кўзи тушганда пойлоқчилар «хизмат борми, Бек ака?» деб қараётгандай бўлишарди. Уларга рухсат бериб юборганида уйда келинлар борлигини баҳона қилган эди. Кесакполвонга: «Сен билан мени Худо асрайман, деса шу пойлоқчиларсиз ҳам асрайди. Худонинг жонига теккан бўлсак, атрофимизни икки минг кўриқчи билан юз қатлам қилиб ўрасак ҳам Азроил уларнинг орасидан бемалол ўтиб келиб, жонимизни суғуриб олаверди», деганида дўсти: «Худонинг жонига тегмаслик учун одам ўзини эҳтиёт қилиши керак. Бу баҳонанг ўтмайди ошна, кўчангга битта уйча курдириб, пойлатаман...» – деб эди. Келинлар кетишди... Уйча курдириб, кўриқчи қўядиган Кесакполвоннинг танаси Москванинг қайсидир ахлатхонасида ириб-чириб ётибди. Калласи эса Асадбекнинг марҳамати билан

лахадга қўйилган. Ўшанда «илдизимиз битталигини унутаётганга ўхшайсан. Билиб қўй: сенинг тинчлигинг – менинг тинчлигим, сенинг обрўйинг – менинг обрўйим», деганди.

«...илдизимиз битталигини...»

Шу гапани кўп ўйлайди. Илдизнинг битталиги қисматнинг бир эканлигими?

Хонгирейнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитганидан кейин кўнгил хижиллиги янада ортди. У Хонгирейнинг шунчаки ўлимини эмас, унинг юрагига ўз қўли билан ханжар санчишни истарди. Шунчаки ханжар санчиш билан қасос шаробидан маст бўла олмаслигини биларди. Хонгирей ўзига душман санаган одамнинг бошини кесиб, қутига солиб, яқинларига «совға» қилишдан лаззатланарди. Асадбек учун қасоснинг лаззати нимада? Дунёдаги энг ёвуз одам қилмаган ваҳшийликларни қилса: Хонгирейнинг кўзларини ўйиб ташласа, кўкрак қафасини ёриб, юрагини суғуриб олса, танасини майда-майда қилса ҳам кўнгли ором ололмаслиги ўзига маълум. У бир нарсани аниқ хоҳларди: ўлим билан рўпара келган Хонгирейнинг кўзларида талвасани кўришни истарди. Асадбекка яхшилик истасан дўстлари уни бу лаззатдан ҳам маҳрум қилдилар.

Хонгирей қандай ўлим топганини билмайди, бироқ, бу ўлим энди осойишта ҳаётга эмас, янги фожиалар жарлиги томон йўл очганини фаҳмлаб турарди. Бу жарликка ўзи ёлғиз қулайдими ё йигитларини тўплаб, кулфатдан қутулиб қоладими?

Асадбек Красноярга бориб келгач, биринчи галда шу масалани ечиш режасини пишта бошлади.

Муҳиддин ота билан Жалилни кузатгач, ҳайҳотдай меҳмонхонасига кириб, диванга чўзилганида Манзура эшикни қия очиб:

– Ҳали овсиним телефон қилувдилар, – деди.

Асадбек Кесакполвоннинг хотини нима мақсадда кўнғироқ қилганини фаҳмлаган бўлса-да, сир бой бермай:

– Нима иши бор экан? – деб сўради.

– Билмадим, Ҳайдар акадан дарак йўқмишми? Қаерга кетаётганларини айтмаган эканлар.

– Қаерга кетарди? Юргандир дунё ташвишларидан кутули-иб, у ёқда ошналари кўп...

Асадбек бунни худди ўзига-ўзи гапираётгандай паст овозда айтган эди. «У ёқда...» деганини Манзура бирорта курортдадир, деб тушуниб бош ирғаб қўйди. Асадбек қаддини кўтарди-да, телефон симини ушлаб, ўзига тортди. Сўнг рақамни териб, нотаниш овозни эшитгач, ажабланди:

– Сен кимсан? – деб хотинига қараб олди.

Манзура эри телефонда гаплашаётганда кулоқ солишга одатланмаган эди. Шу сабабли орқасига қайтиб, эшикни ёпди. Телефондаги овоз «Мен сартарошман», дегач, Асадбек сўқиниб қўйди-да, дағал оҳангда:

– Кеннайингни чақир! – деб буюрди.

Кесакполвоннинг хотини сартарошнинг яқинида экан шекилли, дарров овоз берди:

– Ҳа, ким бу?

– Ҳа, сингилжон, одам танимайдиган бўлиб қолдингми? – деди Асадбек пичинг билан.

– Вой, Бек ака, сизмидингиз? – Хотин шундай деб салом берди-ю, бидирлаганича ҳол-аҳвол сўрай кетди. Гал Манзуранинг аҳволини сўрашга келганда Асадбек унинг гапини бўлди:

– «Опажоним», дейсану ҳолидан хабар олмайсан. Сендақа сингилларни бобовларга бериб юбориш керак.

– Вой, ҳар куни телпон қилиб турибман.

– Телпонинг кимга керак? Бу дунёда сендан бекорчи роқ одам йўқ, келиб тур.

– Вой, шунақа дейсиз-у Бек акажон, уйдан чиқолмай қолдим. Куёвим қилиқ чиқарган, юрагим ҳар куни така-пука.

– Нима бўлди?

– Шунча йил индамай яшаган йигит ўлгур, энди хотинини рашк қиладиган бўлиб қолибди.

– Яхши-ку! – деди Асадбек кулимсираб. – Куёвинг энди эркак бўлибди. Сен индама, кўйиб беравер.

– Вой, шунақа дейсиз-у...

– Эринг қани?

Тўсатдан берилган саволдан хотин гангиб қолди. Аслида бу саволни у бермоқчи эди.

– Сиз биласизмикин, деб ўйловдим, – деди у муж-маллик билан.

– Мен эрингнинг қоровулиманми? Уйдан чиқаётганида «Қаёққа кетяпсиз?» деб сўрасанг бирон жойинг камайиб қоладими?

– Вой, шунақа дейсиз-у мен сўраганим билан укангиз жавоб берармидилар?

«Худо бу хотинни ақлдан қисиб, ўрнига ўрин икки қарич тил берган», Асадбек шундай деб ўйлаб, яна унинг гапини кесди:

– Эринг Масковга иш билан кетувди. «Иш битгандан кейин денгиз бўйларига бориб уч-тўрт кун айла-ниб келаман», девди, телпон қилмадими?

– Йўқ.

– Телпон қилса, мен билан хабарлашсин. Шу эр хаппаи ҳалол ўзингники, эрта-индин ўзингга қайтиб келади, хавотир олма.

– Қайтиб келмай, гўрга борармиди, Бек ака...

Бу гапни эшитгач, Асадбек хайрлашмаёқ гўшакни жойига қўйди-да, овоз чиқариб сўқинди.

...қайтиб келмай, гўрга борармиди...

«Эрининг боши гўрда эканини билганида нима дерди? Танаси ахлатхонада ириб ётганидан хабардор бўлса-чи? Бундай бефаросат хотин билан яшагандан кўра гўрга боргани ҳам дуруст...» Москвага кетиш арафасида бир бева танишларининг уйланишни истамаётганини айта туриб, «кип-қизил аҳмоқ у! Хотиндан осон қутулганига Худога шукр қилиб, битта момақаймоқни олволмайдими! Агар хотиним ўлса, кўмиб, мозордан қайтишимдаёқ уйимга уйланиб келардим», деган эди. Хотинига ўлим истаган эди, мо-

зорда қолиш ўзига насиб этди. Хотини эридан ажралганини билса, бир-икки кун йиғлаб-сиқтагандан кейин нима қилади? Битта лақма эр топиб, тегволиш ҳаракатига тушадими... Эрининг ўнларча ёки юзларча ўйнаши борлигини билган хотин умрининг охиригача аза тутиб ўтирармикин?

Асадбек шуларни хаёлидан ўтқазиб, кўнгли ғашланганича ўрнидан турди. Алҳол беихтиёр равишда Манзураси билан бу хотинни таққослаб, ўзини омадли эрлар қаторига қўшди. Эр-хотиннинг ўзаро бурчларини тўғри англаганда эди, ўзини шунчаки омадли ҳисоблабгина қолмай, бахтли деб билиб, бунинг учун Яратганга шукрлар қилган бўларди. Шукр қилмаса ҳам, хотинига бўлган меҳри жўшиб, қўшни хонага чиқди. Деразага яқин қўйилган хонтахта ёнида ўтириб китоб ўқиётган Манзура эшик очилиши билан ялт этиб қаради-ю, эрини кўргач, шошилиб ўрнидан турди.

– Ўтир, ўтиравер, – Асадбек шундай деб унга яқинлашди-да, лўла болиш ташланган томонга ўтириб, хотини ўқиётган китобни қўлига олди. Муқовасига қарамай, тагига чизиб қўйилган сатрларга кўз ташлади:

«Худога ва Унинг расулларига ихлос билан иймон келтирган ва амрларини бажо келтирган ана шу жамоалар сиддиқлардир. Парвардигор наздида мартабалари улуғлар – шаҳидлардир. Аллоҳ таоло уларга комил ажр ва иймон нури ато қилган. Аммо кофир бўлганлар ва Бизнинг оятларимизни инкор қилганлар дўзах асҳобидирлар. Эй мўъминлар, билингларки, дунёнинг тириклиги ўйин-кулгидир ва зеб-зийнатдир, бир-бирларингиз билан фахрланишдир, молларингиз ва фарзандларингизни кўпайтиришдан иборатдир. Бунинг мисли шунга ўхшайдик, осмондан ёмғир ёғиб, ерлардан гиёҳ кўкарса, деҳқонлар хурсанд бўладилар ва «кўп ҳосил оламиз», деб умид қиладилар. Кейин бир совуқ шамол келса, ҳаммасини қуритса, бас, бар-

глари сарғайиб қурий бошлаганини кўрасан, кейин ҳаммаси синиб, майдаланиб, сомонга айланади. Дунёнинг нашъу намоси ана шулардан иборатдир. Аммо охиратдаги аҳвол икки ҳолатдан ташқари эмас: бири – каттиқ азоб, иккинчиси – Аллоҳнинг мағфирати ва розилигидир. Дунё ҳаёти одамни алдайдиган лаззатдан бошқа нарса эмас...»

Асадбек саҳифани охиригача ўқигач, хотинига қаради:

– Тағларига сен чиздингми? – деб сўради ажабланиб.

– Мендан олдин ўқиганлар чизишибди.

– Ақлли гаплар экан: одам умид қилган ҳамма нарса майдаланиб, сомонга айланиб кетади... Ким ёзибди?

– Адаси, сиз Қуръони Каримнинг маъносини ўқидингиз шекилли...

Асадбек Манзурада диний китоблар ўқишга кизиқиш кучайганини, икки кўча нарида яшайдиган отинойидан дарс олиб, савод чиқараётганини биларди. Манзура бу ҳақда маълум қилганда у «Қуръон ўқишни ўргансанг сени сўқишим мумкин бўлмай қоладими?» деб ҳазиллашган ҳам эди. Абдулҳамиднинг вафотидан сўнг у кўпроқ Манзурадан хавотирда эди. «Боласининг ғамида ўзини еб, адо қилмасайди», деб чўчиётган эди. Отинойиникига чиқа бошлаганини билгач, Манзуранинг фарзанд ҳажри азобини енга олишига ишониб, кўнгли бир оз хотиржам тортди.

Манзура эрининг китобдан яна ўқишини истади. Лекин Асадбек китобни унга узатиб, қўшиб қўйди:

– Бу гапларни овсининг ўқиши керак экан, одамни алдайдиган лаззатлардан роҳатланиб юрибди, эртаиндин хор бўлиши мумкинлигига калласи ишламайди.

– Адаси, унақа деманг, яхши нафас қилинг, ҳеч ким хор бўлмасин бу дунёда, – деди Манзура китобни қўлига авайлабгина олиб. У тагига чизиб қўйилган сатрларни ўқиётганида «бизнинг туриш-турмушимиз

хакида экан, адамизга ўқиб берсам бўларкан», деб ният қилувди. Нияти тезгина амалга ошди-ю, лекин Асадбек ўқигани билан ўзига тегишли хулоса чиқара олмади.

Бу он ташқаридан овоз эшитилиб, Манзура ўрнидан турди-да, дераза оша ҳовлига қаради.

– Вой ўлмасам, иккита милиса турибди, – деди Манзура хавотирланиб.

– Менинг уйимда милисага нима бор экан, чиқиб сўра, гапи бўлса айтсин, – деди Асадбек. Манзура эшик томон юрганда ташқарида йигитлар йўқлигини эслаб, қаддини кўтарди. «Ўзим чиқаман», деб уни остонада тўхтатди. Асадбек ташқарига чиққач, Манзура эрига эргашди. Йигитлардан бири салом бергач, эҳтиромдан холи совуқ ва расмий оҳангда «Асадбекнинг прокуратурага чақирилаётганини» маълум қилди.

Белидаги энли камарга кишан осиб олган милиса йигитнинг беодоблигидан ғазабланган Асадбек бу чорловдан мақсад нима эканини билолмай ўйланиб қолди. Аниқ бир тўхтамга келишга фикри ожизлик қилиб:

– Бўпти, кетаверларинг, вақтим бўлса эртага ўтарман, – деди.

– Эртагамас, сизни ҳозир етказиб боришимиз керак.

– Мени сенлар етказиб борасанларми, кейин-чи, кейин қамайсанларми?

– Бу бизнинг ишимиз эмас, биз сизни олиб бориб топширишимиз керак, – деди иккинчи йигит шеригини қувватлаб.

– Мени танийсанларми, кимлигимни биласанларми? – деди Асадбек уларни жеркиб.

– Танисак-танимасак, биз буйруқни бажаряпмиз. Ҳозир олиб кетмасак бўлмайди.

Манзура бир эрига, бир милиса йигитларга қараб йиғини бошлашга тайёр бўлиб қолди. Асадбекка тек-

канидан бери уйларига милиса бунақа бостириб кирмаган эди. Манзура эрини ҳимоя қилиб милиса йигитларга бир нима демокқа оғиз жуфтлаган эди, эрининг қаҳрли қаршига кўзлари тўкнашди-ю, нафасини ичига ютди.

Кўнгли бир ғаламисликни сезиб, ғашланган Асадбек уларни сўкиб ҳайдашни ҳам, талабларига итоат этишни ҳам билмай гарангсиди. Болохонада бунақа милиса йигитларнинг саробини бир дақиқада тўғирлаб юборадиган шотирлари бўлмаса-да, у ҳали Асадбек – «ўқ илон» мартабасидан тушмаган эди. Шу мартабасида турган ҳолда энди дағдаға қилди:

– Мени сенлар олиб кетасанларми? Кетаверларинг, изларингдан ўзим етиб бораман.

– Йўқ, биз билан бирга боришингиз керак.

– Бормасам-чи? – деди Асадбек қайсарлик билан. – Ҳозир погонингни юлиб ташласам-чи!

– Ўзингизга қийин бўлади. Куч ишлатишимизга ҳуқуқ берилган. Ҳозирги гапингизни ҳам етказамиз, протоколга киритиб қўйишади.

– Шунақа дегин? – Асадбек гапираётган милиса йигитни уриб юбориш қасдида унга яқинлашди. Эрининг бу ҳайбатидан чўчиган Манзура беихтиёр «Вой, адаси!» деб юборди. Асадбек ғазаб оловидан қизарган кўзларини хотинига тикиб қаради-да: «Нари бор!» – деб ўдағайлади. Манзура аста орқасига чекинаётганда «Жамшидни топ!» деб буюрди. Шундан сўнг ғўдраниб сўкинди-да, олдинга тушди. Белидаги камарга икки ҳалқали кишанни савлат билан осиб олган милиса йигитлар унинг икки ёнидан жой олдилар.

Икки милиса ҳамроҳлигида милиса машинасига ўтқазиб олиб кетилаётган Асадбекни битта қўшни кўриб қолган эди. Асадбек прокуратурадан қайтгунича ўтган бир ярим соат вақт ичида шаҳар бўйлаб мишмиш тарқалишига шу қарашнинг ўзи кифоя қилди.

Прокуратура терговчисининг муомаласи милиса йигитларниқидан фарқ қилмади. Идора расм-русум-

ларига амал этгани ҳолда, исм-насабни сўрашдан бошлаб, Асадбекнинг қаҳрли жавобини эшитди:

– Ҳали исмимни билмай туриб чақиртирдингми бу ерга? Эҳтимол сенга Асадбек эмас, Аҳадбек керакдир?

– Ёшингиз катта бўлса ҳам мени сенсираманг, чақалоқлигимда бешигимни тебратиб қўймагансиз. Саволларимга аниқ жавоб беринг, – деди терговчи бўш келмай.

«Ҳавоси баланд-ку, буларнинг, – деб ўйлади Асадбек. – Менга бекорга бундай ташланишмаётгандир... Орқаларида ким турибди?» Асадбек арқонни узун ташлаб, терговчининг талабига итоат этишни маъқул кўриб, саволларига оғриниш билан бўлса-да, жавоб бера бошлади.

– Эслаб кўринг: бир минг тўққиз юз тўқсонинчи йил иккинчи апрелда қаерда эдингиз?

Эслашининг ҳожати ҳам йўқ. Аввал Тбилисига, ундан Москвага ўтгани билан булар нима учун қизиқиб қолишди? Буларга Илико керакми ё Хонгирейми? Москвадаги прокурорларнинг тиши ўтмайдиган одамларга бу тирранча нимага қизиқяпти? Асадбек шу саволларга жавоб топмоқ истагида бир оз сукут сақлади.

Терговчи йигит эса «аниғини айтасиз, алдашингизга йўл қўймайман», дегандай унга тикилиб олди. Асадбек бунақа нигоҳлардан чўчийдиган одамлардан эмасди. У ҳам терговчига қаттиқ тикилиб, бу «нигоҳлар тўқнашуви»да енгди.

– Эсладингизми? – деди терговчи кўзини қоғоздаги сатрларга қаратиб.

– Нимани? – Асадбек шундай деб киприк қоқмай тикилиб тураверди.

– Иккинчи апрелда қаерда юрганингизни? – деди терговчи унга яна бир қараб олиб.

– Иккинчида бу ерларда нима фалокат юз берганини билмайман, аммо мен ўша куни Тбилисида эдим. Дўстларим Сулико билан Иликонинг боболарини тўйга таклиф қилгани борган эдим.

– Гувоҳларингиз борми? – деб сўради.

– Гувоҳми? – деб сўради Асадбек, сўнг телефонни кўрсатди: – Ана, гувоҳ. Аэропортга телефон қил.

– Мени сенсираманг, – деб яна танбеҳ берди терговчи.

«Сендақаларнинг жонини Кесакполвон киргизиб кўяр эди. Бахтинга у ўлиб кетди», деб ўйлади Асадбек, унга ғазаб билан тикилиб. Алҳол терговчи яна бирон нима деб танбеҳ берса, Асадбекдан ширин гап эшитмаслиги аниқ эди. У гапга оғиз жуфтлаган пайтда эшик очилиб, прокурор ёрдамчиси кириб келди. Асадбек уни танирди. Винзавод директори Қилич Сулаймонов тақдирига боғлиқ масалаларни Чувринди шу одам билан ҳал қиларди. У дамларда бу одам Асадбекнинг номини эшитгандаёқ кўлини кўксига кўйишга тайёр турарди. Энди-чи? Асадбек «Энди сениям димоғинг қуртладими?» деган маънода унга ҳам ковок уюб қаради. Ёрдамчи Бек акасининг кайфияти ёмон эканини шу қарашданок сезса-да, сир бой бермасдан жилмайди-ю, салом бериб, кўшкўллаб сўрашмоқ учун унга яқинлашди. «Дуруст, ҳали ўзингдан кетмабсан», деб ўйлаган Асадбек тундлик либосидан дарров чиқа қолмади.

– Мен акахонни хонамда кутибман, бу ерда нима қилиб олиб ўтирибсан, чой-пой ҳам қилмабсан? – ёрдамчи шундай деб тергаб, Асадбекка хижолатомуз қаради: – Ҳали ёш-да, булар, салом-аликни ҳам яхши билишмайди.

– Салом-аликни билиш учун одам таниши керак, бу... – Асадбек «тиррақи», деб сўқинмоқчи эди, ҳақоратланганини ошкор қилиб, ўзини ерга ургиси келмади.

– Мен сенга нима деган эдим? – деди ёрдамчи овозини бир парда кўтариб.

– Олдириб кел, дедингиз... – Терговчи «буйруғингизни бажарсам ҳам айбдорманми?» дегандай елка қисди.

– Вой галварс! Мен-а? Мен Бек акам билан маслаҳатлашиб кўриш керак, деганман!

Асадбек айтган гапидан тониб, «кўрққан олдин мушт кўтарар», қабилда иш юритувчи каззобларнинг одатини яхши билгани учун бу томошани шу ерда узиб, сўради:

– Қанақа маслаҳат?

– Омади юришган бир ашулачи ўлдирилибди, яна биттаси изсиз йўқолибди. Шунга маслаҳатингиз керак бўлиб қолди.

– Мен ўлдирмабманми ишқилиб? – деди Асадбек пичинг билан.

– Йўғ-е, йўғ-е! Худо асрасин! Иккала ашулачи куёвингиз... Элчин акамларга шогирд эканми...

– Элчин акангнинг аҳволини биларсан?

– Биламиз, биламиз, ўзларидан сўраб кўрайлик, десак, яхши гапиролмаётган эканлар. Балки ўша йигитларни сиз биларсиз, деб ўйлабмиз-да.

– Отарчиларнинг асбобини кўтариб юрганимни кўрганмидинг? – Асадбек ўрнидан турди. – Аҳмоқлик ҳам эви билан бўлиши керак. Бек аканг яхши ашулачининг елкасига тўн ёпади, кафанликка ўрамайди, билиб кўй.

Асадбек хонадан чиқишга отланганида эшик очилиб, Жамшид кўринди. У ҳеч бир мулозаматсиз ичкарига бир кадам кўйиб, хавотирли нигоҳини хожасига қадаганича:

– Бек ака, тинчликми? – деб сўради.

– Тинчлик, – деди Асадбек ижирғаниб. – Укашонлар бир пиёла чойга таклиф қилишган экан, ивирсиб етиб келгунимча чой ҳам совибди. Ҳайдар аканг Қора денгиздан қайтганида унга айтгин, укашонларни меҳмонга чақириб, би-ир сийласин.

Асадбек шундай деб прокурор ёрдамчисига маънодор қараб кўйди. Ёрдамчи Кесакполвонни биларди, аммо унинг танасидан жудо бўлган калласи бир неча кун аввал Ҳосилбойвачча ётган лаҳадга қўйилганидан

беҳабар эди. Буни уч кишигина – Асадбек, Жамшид ва гўрков билардиким, меҳмонга чорланиш ҳақидаги ҳозирги гапдан мақсад не экани ҳам шу хонада турган икки кишигагина аён эди. Асадбек «эртами-кечми Ҳайдарнинг изсиз йўқолганидан шубҳаланиб қовлаштиришни бошлашганда шу гапим аскотади», деган мақсадда айтган эди. Меҳмонга чорлаш ҳақидаги гапни Жамшид аввалига айнан англади – «буларни Ҳайдар акамнинг ёнига жўнатиш керак экан-да, шунақа гуноҳ иш қилишибдимиз?» деб ўйлади. Хожасидан топшириқ олганда «нима учун?» деб сўрашга одатланмагани сабабли «хўп», деб кўйди-ю, Асадбекка эргашиб кўчага чиқди. Машинага ўтириб вазифасини ойдинлаштиришга уринганида Асадбек унинг бу соддалигидан кулиб «Ҳе, эси йўқ, уларга тегиб бўладими! Уларни аҳмоқ десам, сен ўтиб тушдингку!» деб мақсадини тушунтирди-да:

– Эски шаҳардан жой тайёрладингми? – деб сўради.

– Ҳайдар акам вассажуфтли бир уйни мўлжаллаб кўйганидилар. Савдо пишмай турибди. Уйнинг эгаси қарироқ одам экан, феълига тушуниб бўлмапти: бир сотмоқчи бўлади, бир «отамдан қолган жойга ўлганимдан кейин кирасанлар», дейди. Пулнинг ярмини бериб кўйганмиз...

– Кўнмаётган бўлса... индамай кўя қолларинг. Эски жойимизда ўтира тураммиз... – Асадбек шундай деди-ю, қарорининг боисини айтмади. Чувринди ўлганидан кейин бу идорага киришга юраги бетламаётганди. Бошқа жойга кўчишни шунинг учун ихтиёр этганди. Энди ўйлаб қараса, кимнингдир кўзларини ўйнатиб ҳавасини келтираётган, кимнингдир юрагига ваҳима солаётган идорадан воз кечиб панароқдан жой излаши ожизлигидан дарак бериб кўйиши мумкин экан. «Бу ердан кўчсам, эрта-индин оёқости қилиб ташлашади», деган ўй аввалги қарорини ўзгартиришга баҳона бўлди. Шаҳар марказидаги уч қаватли иморат

ертўласидан жой олган видеобар никобидаги идораси унинг назарида энг оғир зарбаларга ҳам дош бера оладиган метин қалъа эди.

– Йигитларингни бир эла-эла қилиб, саралаб олсанг бўларди, – деди Асадбек ўйчан тарзда.

Жамшид кейинги ҳафталар ичи «ўнг қўл ва-зир» мақомида юрган бўлса-да, «йигитларингни» деган сўзга алоҳида урғу берилганини сезиб, хо-жасига қаради. Бу сўз фармон мақомида айтилиб, вақтинчалик топширилган мансаб тахтининг энди тўла ва узил-кесил инъом этилганига ишора эди.

– Тарзанга нима дейсан? Юриш-туриши қанақа?

– Ёмон эмас, – Жамшид шундай деди-ю хожа-сининг «мен топган болани менсимаяпсанми?» деб қолишидан чўчиб, тезгина изоҳ берди: – Сиз одамни бир кўришдаёқ кимлигини билиб берасиз. Бекорга на-зарингизга тушмаган.

– Акаларингдан қайси бирига ўхшайди?

– Маҳмуд акамга. Ўйламасдан бир иш қилмайди.

– Кўп ўйлайверишнинг ҳам зарари бор-а?

– Ҳали сизнинг тарбиянгни олмаган-да. Ўрганиб кетади.

– Ҳайдар акангнинг ўрнини босадиганлари ҳам борми?

– Бор.

– Ўйлаб ўтирмай дангалига «бор!» деяпсан, бирор-тасини мўлжаллаганмисан?

– Тарзаннинг ошнаси бор. Гавдаси ҳам, қилиқлари ҳам ўхшайди. Тарзаннинг режаларини ўша амалга ошириб беради.

– Ҳайдар акангнинг қаҳри каттиқ эди.

– Бу ҳам худди шунақа. Юмшоқ кўнгил бўлиши сираям мумкинмас.

– Нега?

– Айтувдим-ку, камоқда туғилган аламзадалар-дан. Тарзан билан гаплашган кунингиз уни ҳам кўрувдингиз-ку?

– Эсимда... Ҳозир топ уни. Гаплашиб кўрай-чи. – Асадбек буйрукни бергач, ҳазин оҳангда – Акаларингнинг ўрнини тўлдириш керак, – деб қўйди.

Чувринди билан Кесакполвон унинг икки қаноти эди. Энди янги қанотларга эҳтиёж сездди. Ҳозир «акаларингнинг ўрни билинди», демоқчи бўлди-ю, ўзининг бу ондаги ҳимоясиз бечораҳолигини ошкор қилиб қўйишдан тийилди. «Акаларингнинг ўрнини тўлдириш керак», дегани билан бу икки ўринни аввалгидай қойилмақом тарзда тўлдира олиш мумкин эмаслигини биларди. Кесиб ташланган икки қанот ўрнига янгисини улаш қийин эмас, бироқ бу янги қанотларнинг танага аслидай ўрнашиб кетиши амри маҳол. Айниқса, Чувриндининг ўрнини ҳеч ким, ҳатто Жамшид ҳам боса олмайди. Кесакполвон охирида хиёнат кўчасига ўтиб олган бўлса-да, унинг Асадбек учун кадрли томонлари кўп эди.

Жамшид хожасининг амрини тез бажарди: Тарзаннинг шериги икки соатдан сўнг Асадбекнинг рўпарасида ўтирар эди. Қамоқхонада туғилиб, уч ёшига қадар онаси ётган қамоқхонада катта бўлган, сўнг болалар уйига ўтказилган Ахтамнинг саргузаштларини Жамшид топшириқ олган кунлариёқ аниқлаб, хожасига қисқа тарзда баён қилган эди. Қамоқхонада туғилгани учун бола айбдор эмас, лекин икки марта майда ўғирлик билан қўлга тушиб қамалиши Асадбекка маъқул келмаган, шу боис ўзига яқинлаштирмай турганди.

Асадбек унга ўткир нигоҳини қадаб, сўз бошлашга шошилмади. Ахтам ҳам «майли, обдон тикилиб олинг», дегандай жим ўтираверди. Йигитнинг кўзлари ўйнаб туриши Асадбекка ёқинқирамади. «Чақиртириб бекор қилдимми, изига қайтариб юбораверайми?» деб ҳам ўйлади. Кейин «қанот бўлолмаса, калта дум бўлишга яраб қолар», деган тўхтамга келди.

– Мени қаерда кўрганинг эсингдами? – деди Асадбек, ундан кўзини узмай.

– Сизни кўп жойда кўрганман. Лекин сиз мени бир жойда кўргансиз, – деди Ахтам.

– Эсинг жойида-ку, – деди Асадбек кулимсираб. – Лекин... шилта ишлардан ҳазар қилмас экансан.

– Ҳар қанақа ишнинг ўз ўрни бўлади, ўз ўрнида қилинган ишнинг мазали роҳати ҳам бўлади, – деди йигит, дадил оҳангда.

Жамшид, ҳатто Чувринди ҳам Асадбек билан бундай оҳангда гаплашишга журъат қилган эмас. Бунақа бетгачопарлик фақат Кесакполвонга хос эди. Рўпарасида йигирма йилга ёшарган Кесакполвон ўтиргандай бўлиб, Асадбек ғашланди.

Ахтам рўпарасида ким ўтирганини биларди, лекин у қимтиниш ёки тортиниш каби фазилатлардан холи эди. Асадбекка рўпара бўлган энг дадил ва жасур йигитлар ҳам тиззалари қалтираб қолмаса-да, ҳарҳолда эҳтиромлари юқори эканини ҳеч бўлмаганда кўл қовуштириш билан аён этиб кўярдилар. Бу йигит эса... Асадбек унинг дадил ўтиришини кузатиб: «Қамокхона мактабини аъло баҳога тугатибди», деб ўйлади.

– Лақабинг нима? – деб сўради Асадбек.

– «Мурда».

– Қаёқдан топасанлар бунақа лақабларни. Безбетлигинг учун шундай дейишганми?

– Йўқ, бошқа сабаби бор.

– Ҳамминг олдида шунақа сўррайиб ўтирасанми?

– Бўлганим шу.

– Мендан чўчимайсанми?

– Ҳозир чўчимайман. Чунки чақиришингизни билардим, – деди Ахтам.

– Тушингга кирдимми? – деди Асадбек киноя билан.

– Мен туш кўрмайман.

– Йўғ-е?

– Ресторанда менга тикилиб қараган эдингиз.

Кўнглингиздан бир гап ўтганини сезганман. Эртасига Жамшид ака суриштирганларини ресторандагилар айтишган.

– Сезгинг жуда-а ўткирга ўхшайди. Қани айт-чи, кўнглимдан қандай гап ўтган бўлиши мумкин?

– Мен сизга керакман.

Кўзлари ўйнаб турган йигит шундай дегач, Асадбекнинг ўткир нигоҳига тик қаради. Ундан бундай дадил гапни кутмаган Асадбек бир оз гангиб ҳам қолди. Уни йигитнинг дадиллиги эмас, кўнглидаги яширин ниятни англай олгани ҳайрон қолдирди. Асадбек ҳам мард ва дангалчи эди. Бироқ, бу онда: «Қойил, ўғил бола, дилимдагини топибсан!» деб тан бермади. Аксинча, кўзлари муғомбирлик билан қулди:

– Менга керакмисан? – деб сўради пичинг оҳангида. – Чой қуйиб узатадиган мулозимга ҳожатим йўқ. Эҳтимол мен сенга керакдирман?

– Мени ўша куни кўрдингиз: чой сузиб ўтирадиган сўтакка ўхшайманми?

Ҳаддида туриш нималигини билмайдиган Ахтам бу гапи билан Асадбекнинг сабр косасини чайқатиб юборди.

– Сен баҳоингни ўзингча оширворибсан, бола! Сенга ўхшаган тиррақи бузокларнинг аллақанчаси баланд дорга осиламан деб ўлиб кетганини эшитмаганмисан? – деди Асадбек зардали оҳангда. Унинг кўзларидан сачраган ғазаб учқунлари ҳатто ўзига яқин аёнларни ҳам саросимага соларди. Бу йигит эса пинагини ҳам бузмади.

– Мен бу дунёга осонгина ўлиб кетиш учун келмаганман, – деди кўзларини чақчайтириб.

Шу безбетлиги Асадбекка Ҳосилбойваччани эсла-тиб, ғазаби оловига мой сепди.

– Сен катта кетаверма, бола! Кўрпангга қараб оёқ узат. Яна чатаноғинг йирилиб кетмасин!

Даврасига олишни мўлжаллаган йигитлар билан Асадбекнинг ўзи гаплашарди. Билаги кучга тўлган,

бироқ калласи бўм-бўш йигитлар онда-сонда бўлса ҳам учраб қоларди. Кимнинг ҳузурида турганларини фаҳм этмай ҳурмат доирасидан чиккудай бўлсалар, Кесакполвоннинг бир-икки тепкисини еб, келган жойларига кетаверар эдилар. Асадбекнинг ғазаблана бошлаганини дарров сезиб, чора кўрадиган Кесакполвон энди йўк.

«Энди ҳар қанақа тирраки менга тик қарай-веради? Ҳар қанақа палид мени оёқости қила-веради?!» Шу савол хаёлини яшин нури каби ёритди-ю, баданига муз югурди. Заҳрини сочишга шайланганида Ахтам «Бек ака!» деб мурожаат қилди. Асадбекнинг назарида бу сафар унинг овозида ҳам меҳр, ҳам илтижо оҳанги сезилгандай бўлиб, ғазаб алангаси сал пасайди.

– Бек ака, – деди яна Ахтам, – мендан жаҳлингиз чиқмасин, турган битганим шу. Мен қамоқда туғилганман.

– Биладан.

– Мен қамоқда ўладиган одамман, буни ҳеч ким билмайди.

– Худо билади.

Асадбек бу гапни эътикод соҳиби тили билан эмас, одамларга одат бўлиб қолган шунчаки бир гап сифатида айтди. Ахтам ҳам буни жиддий ҳақиқат ўрнида қабул қилмади. Ҳидоят хусусида жиндеккина тасаввур бўлганда ҳам «Албатта Худо билади», деб қўйиши мумкин эди. Лекин бу гап айтилмади.

– Худо мени яратишга яратиб қўйиб, унутиб юборган. Қаерда ўлишимни ўзим биладан. Одамлар «Худо! Худо!» деяверишади. Лекин мен қойил эмасман, уларнинг худоларига. Менинг айбим нима эди? Хўп, қамоқда туғилибман, онам темир панжаранинг у томонида, мен бу томонида биғиллаб ётибман. Уч ёшимгача қамоқнинг сассиқ боғчасида сассиқ ўйинчоқларни ўйнаб ўтирардим. Бундан кўра ўлдириб юбора қолганлари яхши эмасмиди? Нима учун ўлмай

қолганимни кейин билдим. Мен бу дунёга қасос олгани учун келган эканман. Қамоқ боғчасидан болалар уйига чиқаришганда қасам ичганман: мен уларнинг ҳаммасини ўлдираман!

Бу ахдни эшитган Асадбекнинг эти жимирашиб кетгандай бўлди.

Дадасини қамоққа олиб кетишганда у ҳам шундай деган эди. Қирқ тўққизинчи йилнинг ўттиз биринчи декабрида уйларига бостириб кириб, ҳамма ёқни титиб ташлаган, сўнг дадасини «халқ душмани» деб ҳақоратлаб олиб кетган икки кишининг қиёфаси ҳали ҳам кўз ўнгида: бири новча, иккинчиси паст бўйли одамларнинг сурати кўз олдига муҳрланиб қолган. Ётса ҳам, турса ҳам, бири паст бўйли, иккинчиси новча одамдан қасос олишни ўйлаб яшади. Қасос олди ҳам. Бироқ, кўнгли барибир таскин топмади. Асадбек баъзан ўзи ҳам ҳазар қилиб кетадиган бу оламга «қасос туфайли кирганман», деб ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўлади. Ана шундай пайтда қандайдир овоз «ўч мақсадида кирган бўлсанг, қасос олганингдан кейин нима учун чиқиб кетмадинг?» деб нидо қилиб вужудини титратар эди. Тасодифми бу: бир неча кун олдин Муҳиддин ота билан Жалил бу дунёнинг қасос эмас, имтиҳон дунёси эканига уни ишонтирмоқчи бўлишган эди. Рўпарасидаги йигит ҳам қасос олиш учун яшаб юрибди. Агар унга Муҳиддин отанинг гаплари айтилса, нима деркин, тушунармикин?

Асадбекдан тап тортмай безбетларча турган йигит ҳам қасос олмоқчи... Қасос шунчалар ширинми? Ширин қасоснинг оқибати нима? Ширин ўлимми? Асадбек унга ҳаёт фалсафасидан дарс ўтиш нияти йўқ эди, шу боис «Ҳали кўп нарсаларга ақлинг етмайди», деб қўйди. Ахтам унинг бу гапини ҳам ўзига олмади. Киприк қоқмай тикилганича:

– Мен сиз ўйлагандан кўпроқ нарсаларни билман, – деди.

– Дўзахда куяётган бир йигитчадан «бу ерга нима

учун барвақт тушиб қолдинг?» деб сўрашганда, кўп нарсаларни билиб юборган эдим, деган экан.

– Мен унақалардан эмасман. Уч ойлигимда ўлди, деб қамоқхонанинг ўликхонасига ташлашган экан. Қарашса тирик эканман. Демак, мен бир марта ўлиб бўлганман. Балки ҳозир тирик одаммасдирман, арвоқдирман. Арвоқни осонлик билан ўлдириб бўлмайди, мендан кўнглингиз тўқ бўлсин.

Асадбек унга қараб ўйланди. У Ахтамни Кесакполвоннинг ўрнида кўришни истаган эди. Бу бола ўнта Кесакполвонга дарс берадиганга ўхшайди. Яхши ҳамки, уни қаноти остига олди. Йўқса, қайси бир овлоқларда писиб, пайт пойлаб, эртами-индин кутилмаганда ўзига сапчиши тайин эди. Лекин... бугун бўлмаса эртага барибир сапчийди. Фақат тўғридан-тўғри Асадбекка сапчийдими ё аввал Тарзанни, сўнг Жамшидни янчиб ташлашга уринадими? Жамшид билан Ахтамга Ҳайдар билан Маҳмуднинг тақдири насиб этадими? Энди бир-бирларини ғажиб адо этиш навбати буларга келдими?

Кўнглини ғаш қилган бу фикрларни ошкор этмади. Ахтамга «боравер», деб синов суҳбати якунланганини маълум қилди. Йигит ўрнидан тургач:

– Лақабингни ўзгартир, мен атрофимда мурда илакишиб юришини ёқтирмайман, – деди.

– Ўзингиз қўйиб бера қолинг.

– Башарангга қараган одам сурбетлигингни дарров билади.

– «Сурбет» демокчимисиз? Унда айтишга осонроқ қилиб «Сур» деб қўя қолайлик. Билган одам «Сурбет» деб ўйлар, билмаган одам «душманларини йўлдан суриб ташлайдиган азамат», дер?

Унинг бу гапи Асадбекка маъқул келиб кулимсиради:

– Яхши, лекин ҳозирча биринчи маъноси тўғри, – деди.

– Ичимда яна битта гапим бор, қолиб кетмасин, айтиб олай: сиз шахмат ўйнашни биласизми?

- Хўш, билсам нима эди?
- Қамоқдалигимда бир одам айтган эди: бу дунёнинг ҳаёти шахмат ўйинига ўхшаркан. Сиз ҳозир мени ўзингизнинг ўйинингизга тортмоқчисиз, тўғрими?
- Хўш, тўғри ҳам дейлик, нима демокчисан?
- Шахмат тахтаси устида ҳар хил доналар бор, мен қайси бири бўламан? Пиёдами?
- Қай бири бўлишни хоҳлардинг? Фарзинми?
- Мен от юришни ёқтираман. От ёмон тепади, фарзинни ҳам пачоғини чиқаради.
- Мақсадинг яхши. Лекин от иккита бўлиши керакку?
- Ҳа. Биттаси – Тарзан-да.
- Тепсанг тепавергин-у, аммо ҳаддингдан ошма.
- Ҳаддимни биламан: сиз шоҳсиз. Тўғрими? Мен шоҳларга ачинаман.
- Нега?
- Шоҳ ёлғиз, бечора ҳамиша ҳимояга муҳтож. Вақти келса, битта пиёдага кучи етмайди. Битта пиёда сурилиб келиб, мот қилиб қўйиши мумкин.
- Ақлинг шунга етса, билиб ол: нодон шоҳ мот бўлади. Сен ўйнайдиган ўйинда аҳмоқ шоҳ йўк!
- Асадбек – ўз оламида от суриб юрган ғурурли инсон, эшак аравага осилиб бу оламга кираётган бир тирранча билан отидан тушиб гаплашгани учун ғашланди. Айни чоғда сўнаётган гулхан яқинидаги чўғ аланга олиши муқаррарлигига ишончи борлигини маълум қилиб қўйган эди. Бири кенгайтирган зулм сўқмоғига иккинчиси ибтидонинг ўзидаёқ безбетларча қадам босгач, интиҳоси нима бўларди?!
- Яхши ҳамки, буларнинг иккови ҳам: «Эй Одам фарзанди, мен Аллоҳдирман, бандаларни Ўз қудратим билан яратдим, бас, кимларгадир Мен яхшилиқни ирода қилиб, яхши хулқни бериб қўяман, кимларгадир ёмонлик бўлишини ирода қилсам, унга ёмон хулқни бераман», деган илоҳий калимадан беҳабар. Билганларида эди, бу ҳикматни ўзларича нотўғри

талқин этиб, аввал қилган зулмлари ва эндиғиларини «ҳаётнинг ўзгармас қонуни» деган аҳмоқона тушунчалари билан оклаган бўлардилар. «Бировга азоб беришни, ҳатто ўлдиришни менга Худо буюрган», деб даъво қилишдан қайтмасдилар. Аллоҳ ҳар банданинг қаршисида икки йўл очиб қўйганини, шайтон йўлидан юз ўгириб, Раҳмон йўлига бурилиши учун унга ақл ва заковат берганини эса ҳатто ўйлаб ҳам кўрмасдилар. Атрофдаги ҳамма нарсани шайтон кўзи билан кўриб, шайтон қалби билан ҳис этиб, шайтон қулоғи билан эшитиб, шайтон ақли билан фикр қилаверишгач, улардан нимани кутиш мумкин?

И б о б

1

Орадан кунлар, ҳафталар ўтиб юз беражак яхши ёки ёмон воқеани кўнгил олдиндан сезиши аниқ. Фақат одамзод ўз кўнгли хитобига қулоқ солмайди, «Бошга тушганини кўз кўрар», деб юраверади. Бўрон бирданига кўзғолмайди, жала бирданига қуймайди. Бўрондан олдин шабада эсади. Одам боласи ҳадемай атрофни ағдар-тўнтар қилиб юборадиган бўрон бошланишини тасаввур ҳам қилмай, шабададан роҳатланади.

Хонгирейнинг ўлими ҳақидаги хабар Асадбекка ёқимли шабада роҳатини бериши керак эди. Лекин қасос лаззати бўлмагани учун бу хабарда роҳатбахш шабадани ҳис қилмади. Аксинча, кўнгли бўлажак ёвузликни сизди. Афсуски, сезги инсон вужудига давомли равишда ҳукмронлик қила олмайди. Кўпинча огоҳлантирувчи сезги чақмоқ нури каби тезоб бўлади. Асадбек Краснояр сафарини режалаштираётгани учун кўнглини хижил қилган сезгига етарли аҳамият бермади.

Кўнгли алдамаган эди. Красноярга учишидан бир

кун олдин Москвада янги зулм дарахти экила бошлаганди.

Шайтанат дунёсида вақт шайтоннинг ўзи сингари ҳамиша бедор ва сергак бўлади. Милиция ухлаши мумкин, лекин кўча ҳамиша уйғоқ – киприк қоқмайди. Айниқса, ўғрилар оламини бир нафас ҳам ғафлат босмайди. Тўданинг ярми қирилиб кетса ҳам, ҳатто биттагина ўғрининг юраги уриб турса ҳам бу олам тирик ҳисобланади. Хонгирейнинг шериклари ва тобеларининг ўлимини фожиа деб эмас, балки душманлардан шафқатсиз равишда ўч олишга чақирик сифатида қабул қилишди. Хонгирей жон таслим қилган оннинг ўзида «унинг ўрнини ким эгаллайди?» деган савол туғилган эди. Бу савол Асадбекнинг хаёлини ҳам банд этганди. Аввалига Маматбейни кўз олдига келтирди. Лекин Полшага олиб ўтилмай қолган қорадори машмашасида унинг ҳам иштироки борлиги катта мартабани эгаллашига монелик қилиши аниқ эди. Хонгирей Кесакполвонни ўлдиртириб, Маматбейга марҳамат қилган бўлса-да, ўзидан четлаштириши аниқлигини Асадбек тўғри тахмин қилганди.

Полшага қорадори олиб ўтилган тақдирда ҳам Хонгирей Маматбейни ўзига ворис деб тайин қилмаган бўларди. Маматбейда князлик мавқеини тутиб тура олувчи қобилият йўқлиги Хонгирейга маълум эди. Шу боис унинг яхши ва беминнат дастёр мақомидан ташқарига чиқишига йўл қўймасди.

Москва атрофида ҳукм юритувчи тўдалар орасида Хонгирейнинг давраси ҳимоя нуқтаи назаридан энг ишончлиси ҳисобланар, ҳатто «Горбачёв ўзини ҳимоя қилишни княз Хонгирейдан ўргансин», деган ҳазилнамо гаплар ҳам юрарди. Мақталган ўша кучли ҳимоя қалқонлари орасидан битта ўқ учун кичкинагина тирқиш топилиб қолишини Хонгирей билмасмиди? Унинг ўзи бировни ўлдирмасди, ёнида тўппонча олиб юрмасди. Ўзини ўлимдан кўркмайдиган қилиб кўрсатарди атрофидагиларга. Аммо... ёвузликни касб

этгани билан, тирик жон-да, барибир ўлимдан кўрқарди. Кўрқмаганида атрофини кўриқчилари ҳалқаси билан ўраб олармиди?.. Бошқаларни ўлим даҳшати билан кўрқитишдан лаззатланувчи одам «мен ўлимдан кўрқмайман!» деб жар солган тақдирда ҳам у билан баҳслашиб ўтирмай, кулимсираб кўя қолгани маъқул.

Бирон хатардан огоҳ бўлса-ю, юрагида кучли хавотир уйғонмаса, ҳовликмаса, ўлим шарпасидан чўчимасди. У юрагининг алдамаслигига ишонарди. Ўзи тобе бўлган олам аҳлининг узок умр кўрмаслиги, ажалини кутиб тўшакда ялпайиб ётмай, биттагина дайди ўқ, биргина томчи захар ёки бир қулочгина чилвирдан иборат сиртмоқдан ўлим топишини тан олгиси келмас, ҳаёт шоми хабарчиси бўлган тушларига ҳам, таъбирчиларнинг гапларига ҳам ишонмасди. «Ҳали ўлимимга кўп вақт бор, бугун менга кафан бичаётганларнинг ўзлари ажалим етгунига қадар гўрда суякларигача чириб кетади», деб ҳисобларди.

Ҳар қандай тўдабоши сингари Хонгирей ҳам ёнида ишончли одамлар бўлишини истарди, бироқ бу ишончли йигитлари орасида ўзидан кучлироқ, ўзидан ақллироқ ва эпчилроғи бўлишини ҳуш кўрмасди. Қачондир, кимнингдир қўлидан ўлим топганидан сўнг ўзининг ўрнини ким эгаллашини ўйларди. Вақти келганда Хонгирейнинг тахтига ўтирадиган одамга хожасининг васиятномаси кифоя қилмайди. Бу одамни атрофдаги тўдалар тан олиши шарт. Гўрда ётадиган Хонгирейга бунинг аҳамияти йўқ. Унинг учун энг муҳими – тўдасининг обрў-эътибори сусаймаслиги зарур. «Хонгирей» деган номни эшитганда одамлар унинг ўлиmidан кейин ҳам титраб туришлари керак. Нотавон банда! Қиёматга қадар қабр азобига гирифтор этилган, танаси лаҳад қуртларига ем бўлиб ётган одамга бу шуҳратнинг нима зарурати бор экан?!

Дўзах азоби нима эканини сал-пал эшитган, бироқ, Қиёматга қадар давом этадиган қабр азоби нимадан иборат эканидан мутлақо хабарсиз Хонгирей ўлимни

ўйлаганда энг аввало ўлимидан кейин шухрати сўнмаслигини режа қиларди. Қанчалаб одамларнинг шўрини куритиш эвазига тикланган қонли шухрат саройи унинг назарида узоқ йиллар қад ростлаб туриши керак эди. Бу қонли саройдаги қонли тахтда ўтиришга эса унинг назарида фақат Ахвердил ҳақли эди. Спорт аҳли орасида халқаро миқёсдаги самбо устаси Ахвердилнинг шухрати ҳали сўнмаган, ўғрилар олами эса уни ўликхоналар эгаси Моргаш деб билгани учун иззат қилмас, юқори мартабаларга ҳам лойиқ кўрмас эди. Спортда омади юришиб турган кезлари, навбатдаги ғолиблик қувончини ресторанда нишонлаб, кайфи ошиб қолган Ахвердил нимадандир норози бўлиб шовкин кўтарганида танбеҳ берган милиционер йигит кўзига ёмон кўришиб, биттагина мушт туширган эди. Спортдаги мартабасининг барбод этилишига, бир неча ой Москвада хору зор бўлиб юришига шу мушт кифоя қилди. Агар Хонгирейнинг назари тушмаганида шу биргина мушт учун неча йиллик умри қамоқнинг искирт хоналарида ўтмоғи ҳам мумкин эди. Хонгирей Ахвердилнинг кўшни овулдан эканлигини билгач, уни қанотига олди. Ахвердил милиционерни ургани учун ўғрилар оламида кадрланишини у дамда билмасди. Хонгирей собиқ чемпионни синамоқ учун кичикрок бир ўликхонани унинг ихтиёрига топширди. Ахвердил оғриниб, норозилигини яширмаганида Хонгирей унга бир гап айтди: «Сенга топшираётган ишимнинг яхшилиги шундаки, ўликхонада хизмат қиладиганларни бошқалар ўлдирмайди. Агар бу ишнинг қадрига етсанг, меровлик қилмасанг, эртага, ҳатто индинга ҳам тирик юришингни аниқ биласан». Ахвердил бу гапни ҳикмат ўрнида қабул этиб ишга астойдил киришди. Оқибатда ҳатто Хонгирейни ҳам таажжубга солиб, бир йилда шаҳардаги барча ўликхоналарни ўз қўл остига олди. Спортда шухрати сўна бошлаган ёки омади юришмаётган бақувват йигитлар ўликхоналарда «санитар» деган вазифадан ҳазар қилмай ишга ёлланиш-

ди. Ўликхоналарда ҳар куни неча минг долларлаб пул айланишини бу ерга иши тушмайдиган одам қаердан ҳам билсин? Шаҳардаги пуллик ҳожатхоналарнинг эгалари ҳам бойлар қаторида савлат тўкиб юришганда ўликхона эгаси хорланар эканми? Одам пуллик ҳожатхонага кирмаса ҳам тирикчилиги ўтаверади. Аммо ўликхонага тааллуқли ишини бошқа жойда бажара олмайди. Ҳукумат пуллик ҳожатхоналарни ёпиб қўйса ҳам, ўликхонага даф қила олмайди. Хуллас, барча ўликхоналар Ахвердилнинг назоратига ўтгач, ўғрилар олами унга «Моргаш» деган лақаб берди.

Хонгирей бу чапдаст ва кўркмас йигит билан кўп ишларни амалга оширмоқчи эди...

Асадбек Краснояр сафарига тадорик кўраётганида Моргаш Москвадаги «Лебединая песня» деб номланмиш ресторанда меҳмон кутарди. Аслида у тождор ўғрилар тўплантисини чорлашга ҳақсиз эди. Ечилиши мураккаброқ муаммони ҳал қилиш учун одатда эътиборли ўғрилар тўпланардилар. Баъзи тўплантида бирикки юз ўғри иштирок этса, айримлари беш-олти ўғри билан чекланарди. Шу боис Моргаш ресторанга фақат Қофқазга тааллуқли тождорларни таклиф этишни маъқул кўрди. Баҳона: «Улуғ княз Хонгирей руҳини шод қилиш». Тўпланти «Хонгирейнинг ўрнига фалончи бўлсин», деб қарор чиқармайди. Муҳими – бу мартабага даъво қилаётган Моргашни улар тан олишлари лозим. Дарров тан олмасликлари ҳам мумкин. Лекин ҳурматлари юзасидан маълум қилиб қўйиши шарт.

Таклиф қилинган меҳмонлардан фақат биргина киши – Ҳамзатбей ҳаяллади. Вақтида етиб келган меҳмонларнинг ҳар бири ўзига яраша обрў-эътиборга эга бўлса-да, мезбонни шошилтиришмади. Дастурхонга қўл узатмай, сигарет тутатиб ўтиришди. Ўши олтиишларни қоралаган бўлса-да, адл коматини йўқотмаган, кўзлари бургутники каби ўткир, ҳаракатлари кескин Ҳамзатбей ярим соат кечикиб келди. Осто-

на ҳатлаши билан салом бергач, икки қадам босиб тўхтади-да, дастурхон устига норози кифада боқди:

– Насронийчасига аза очяпсанми? Хонгирей насрониймиди?

Насронийлар дафн маросимидан сўнг дастурхон атрофида йиғилиб, ароқ ичиб, гўё марҳумни эслаган, руҳини шодлантиргандай бўлишади. Ҳамзатбей дастурхон устидаги ичкиликларни кўриб шу одатни эслатган эди. Ҳаётлик пайтида Худони танимаган одам ўлганидан кейин ароқ ичиб эсланадими ё ароқсизми, аслида фарқсиздир. Ҳамзатбей ҳам, бошқалар ҳам, гарчи ўзларини насроний ҳисобламасалар-да, уларнинг яхши-ёмон одатларини беками кўст бажараётганларини тан олгилари келмайди. Ҳозир мусулмонликка риоя қилиб «Аллоҳ, бу бандангнинг гуноҳини кечир», деб ароқ ичмаганлари билан, бир соатдан кейин бошқа ресторанда бўкиб ичишлари қайси динга мансуб эканини ҳеч ўйлаб кўрмаганлар.

Ҳамзатбейнинг ҳозирги танбеҳи ўтирганларни хи-жолатга солмади ҳисоб. Шунчаки гап сифатида қабул қилишди. Лекин Моргаш мезбон сифатида муносабат билдириши лозим эди, шунинг учун ўрнидан туриб, меҳмонни кучоқ очиб қаршилади:

– Хуш келдингиз, ардоқли Ҳамзатбей! Нималар деяпсиз? Қанақасига насроний, қанақасига аза? Ахир Хонгирей ўлдими? Сиз бизнинг устозимизсиз, ўзингиз айтинг: қадрдонимиз Хонгирей ўлдими? Йў-ўқ! Хонгирей ҳали ўлгани йўқ! Фақат кимдир шунчаки аҳмакона миш-миш тарқатибди. У қисқа муддатли хизмат сафарига кетди. Аниқроғи... отасини кўргани кетди. Кўради-ю, қайтади.

Моргашнинг бундай дейиши ҳамма учун кутилмаган эди. Шу сабабли бир-бирларига саволомуз қараб олдилар. Фақат Ҳамзатбейгина ундан қаҳрли нигоҳини узмади.

– Хонгирей ўлмаган бўлса, нега унинг ўрнида

Крим хонига ўхшаб ялпайиб ўтирибсан. Фақат «билмай ўтириб кўйибман», дема, пичокка илинадиган баҳона топ.

– Ҳеч қанақа баҳонам йўқ. Хонгирейнинг ўрни мен учун муқаддас бир жой. Қандайдир аблаҳ довдираб-совдираб кириб келиб, эгаси борлигини билмасдан ўтириб кўймасин, дедим холос. – Пичинг аралаш тағдор гапларнинг хотимаси яхши бўлмаслигини билган меҳмонлар энди бир-бирларига маънодор қараб олдилар. Моргаш эса ўзини соддаликка солган ҳолда манзиратини давом эттирди:

– Муҳтарам устоз, Хонгирей узоқ сафарда эканида жойи совимасин, бу ерда ўтириш фақат сизга ярашади.

Ҳамзатбей бундай лаганбардорликка алданадиган лақмалардан эмасди. Асли қашқир бўлган Моргаш шу топда тулки либосида турган бўлса, Ҳамзатбей аслини ўзгартирмаган – кўёлари йўлбарсники каби ёнарди. У дадил юриб бориб, тўрдаги ўринга эмас, ёнидаги бўш жойга ўтирди-да:

– Агар Хонгирей сафарга кетган бўлса, албатта қайтади. Унинг бу «муқаддас жойи»га ўтиришга ҳеч ким ҳақли эмас, – деди кескин оҳангда. «Муқаддас жойи» деган таъкидда киноя оҳанги мавжудлиги ўтирганларга аниқ сезилса-да, эътибор берилмади. Фақат Моргаш бу лутфдан қувонгандай енгил таъзим билан деди:

– Сиз бизнинг пиризмизсиз, бундай ақлли гаплар фақат сиздан чиқади.

Моргаш Ҳамзатбейнинг рўпарасидан жой олди. Хонгирейнинг устози ҳисобланса-да, ҳеч қачон тўрға чиқмаган Байгильдиндан Моргашнинг юқорироқда ўтириши Ҳамзатбейни ғашлантиргани билан, индамади. Хизматдаги йигитлар ичимликлардан куйишгач, Моргаш ўрнидан турди:

– Азиз меҳмонлар, таклифимизни ерда қолдирмай ташриф буюрганингиз учун миннатдорлигимизни

билдирамиз. Ниҳоят, «тож гули» жамулжам бўлди. Аввал дастурхонга қарайлик, гапни кейинроқ гаплашаверамиз.

– «Тож гули» дедингми? Бу ердагиларнинг ҳаммаси «тож гули»га алоқадорми? Мен бегоналарни ҳам кўряпман шекилли? – деди Ҳамзатбей Моргашга тикилиб.

Моргаш унинг мақсадини англаб, айбдор одам каби кулимсираб, бошини эгди:

– «Бегона» деганда мени назарда тутяпсиз, билиб турибман. Тўғри, мен тождор ўғри эмасман.

– Ҳа, билар экансан! Билсанг, кўрпангга қараб оёқ узат. Сен ҳатто «дайди», ҳатто «ялангоёк» ҳам эмассан. Сен шунчаки «йўловчи» бўлишинг мумкиндир. Йўловчи эса эл бўлмайди, истаган бекатда тушиб қолаверади.

– Бу гапингиз ҳам тўғри... Лекин... – Моргаш талмовсирагандай бўлиб, худди меҳмонлардан нажот истагандай уларга қараб олди, – муҳтарам Хонгирей аввалги тўплантида менга тож кийдиришни таклиф қилган эди.

– Қанақа тож! – Ҳамзатбей шундай деб ўрнидан туриб кетди. – Сенинг бу пўк каллангга қайси аҳмоқ тож кийдиради? Тож кийиш учун ҳеч бўлмаса бирикки марта қамоқда ўтириш керак. Умрида ўғирлик қилмаган одамни тождор ўғрилар қаторига ким қўшади?! Бу сенга компартиями, ариза берган ҳар қандай довдирни қабул қилаверадиган!

Унинг ғазабдан лаблари титрай бошлаганини кўрган ўғрилар «гапингиз маъқул», дегандай бош ирғаб кўйишди.

Ҳамзатбей Зелихон-Академик, Байгилдин, яқинда Соликамскдаги қамоқда сирли равишда жон берган Петка-Жавҳар ва яна Монгол каби ўғрилар қаторида бу оламнинг «мўйсафид»ларидан саналарди. Хонгирей сингари нисбатан ёшроқ ўғрилар билан бу «мўйсафид»лар орасидаги фарқ фақат ёшда эмас, ўз

оламларида қарор топган қонунларга бўлган муносабатда ҳам мавжуд эди. Ҳамзатбей ва унинг тарафдорлари ўғрилар оламининг қонунларига ўзгартириш киритишга мутлақо қарши эдилар. Бу соҳада Зелихон, айниқса, қагтикқўл эди. Ҳамзатбей қандай масалага дуч келса, унга суянарди. Академикнинг ўлимидан сўнг Петка-Жавҳар бу оламни кўлда тутиб турган эди. Олтмиш йиллик умрининг қирқ йилини турмада ўтказган бу чўнтаккесар ўғридан Хонгирей ҳам ҳайқиб турарди. Байгилдин табиати юмшоқ бўлгани учун маслаҳат бериш билан чекланарди. Қонунларнинг дахлсизлигини ҳимоя қилишда бўшлиқ қиларди. Тождор ўғриларнинг муқаддас қонунларидан бири – уйланмаслик, оила қурмаслик, фарзанд кўрмаслик талабларига бўйсунмасликни Ҳамзатбей Худога қарши жанг қилиш билан баробар кўрарди. Ўтган йилги тўплантида «ўғрининг уйланиши мумкинмас», деган қонунга содиқ қолган ҳолда «фарзанд кўриши мумкин» деган изоҳнинг қабул этилишига у чидолмай, Хонгирейни ҳақорат қилмаган бўлса-да, шунга яқин гапларни айтишдан тап тортмаганди. Кўпчиликни ташкил этмаган бу йилги тўплантида ўзларини «ишбилармон тадбиркор» деб атовчи одамлар билан ҳамкорлик қилишга ижозат этилишини ҳам қонунни бузиш деб ҳисоблади. Ўша одамларнинг оладиган фойдадан ўн фоиз тўлаб туришлари эвазига ўғрилар ҳимоясида бўлишларини Ҳамзатбей ўғрилар оламига иснод деб билди. Тўплантиларида у ёшлар даврасида ёлғизлик қилиб қолаётганди. Ёшлар унинг ўжарлигини қарилик инжиқлиги деб билиб, гапларини малол олишса-да, ёшини, ўғрилар оламидаги хизматлари ва мавқеини ҳурмат қилиб, чора кўришдан ўзларини тийишарди.

Ҳар бир соҳада ҳам кекса авлод билан ёшлар орасида доимий келишмовчилик мавжуд бўлади. Катта авлод ҳаётдаги ўзгаришларни дарров тан ола қолмайди, ёшлар талаб қилаётган янгиликларнинг

ҳали мавриди келмади, деб қаршилиқ қилишади. Қирқ-эллик йил муқаддам, урушдан олдинги ҳаёт тақозоси билан вужудга келган ўғрилар оламининг конунлари эскириши мумкинлигини Ҳамзатбей тасаввур ҳам қила олмасди. У «агар зарур бўлиб қолса динимни ўзгартиришим мумкин, лекин ўғрилар конунини ўзгаришига йўл қўймайман», деб очик айтарди. Ўғирлик қилиш усуллари ўзгаргани, изни усталик билан ёпиш маҳорати ошганини тан оларди, милициянинг иш услуби ҳам энди ўзгача эканини биларди-ю, конунларнинг эскириши мумкинлигини, ислоҳга муҳтож бўлиб қолишини эса рад этаверарди. Охирги тўплантида Моргашга тож кийдириш масаласининг кун тартибига қўйилиши ҳам Ҳамзатбейнинг назарида конунларга юзсизларча ҳамла қилишнинг бир кўриши эди.

Моргаш унинг ҳозир ғазаб билан айтган гапларидан ранжимагандай босиқ оҳангда деди:

– Ўтган сафар ҳам шундай деган эдингиз. Мен сиздай азиз инсонларнинг ёнидан теппа-тенг жой олишга даъвогар эмасман. Бу таклиф менинг илтимосимсиз, Хонгирейнинг шахсий ташаббуси билан айтилувди. Мен ўғриларга холис хизмат қилганидан қувониб юрувчи бир хокисор одамман.

– Ҳа, билар экансан, хизматингни индамай қилиб юравер. Хонгирей сени ахлатлардан арзонгаровга сотиб олган эди. Иззатингни шунга қараб билавер.

– Мен иззатталаб эмасман. Кўчада қолган кунларимни унутганим йўқ. Хонгирей мени одам қилди, десам унинг хизматини камситган бўламан. Хонгирей мени ўликларнинг қироли қилди. Ҳа, «ўликлар қироли!» Ҳамзатбей оға, бу унвонни менга ўзингиз берган эдингиз, эсингиздами? Хонгирей княз эди, тирикларнинг қироли эди! Мен эсам ўликларнинг қироли бўлганимдан фахрланаман.

– Тан олганинг яхши. Хонгирейнинг ёрдами билан сен ўликлар оламига эга чиқдинг. Тўғриси, сенга баъ-

зан қойил қоламан. Пойтахтдаги барча ўликхоналарни бу қадар тез муддагда қўлга олишингга тан бериш керак. Яна тан берадиган бир масала бор: ҳаммамиз эртами-кечми ўликхонага меҳмон бўламиз. Тирик-лигимизда аламингни ололмасанг, ўлигимизни хорлаб хумордан чиқарсан.

– Ундай деманг, Ҳамзатбей оға! Яна шайтонлар «омийн» деб юборишмасин-а! Худо сақласин сизларни, ўликхонага сираям ишларингиз тушмасин. Энди... қисқароқ айтадиган бўлсам, Хонгирей мени яхши кўрарди. Ие, нималар деяпман, «яхши кўрарди», эмас, яхши кўради!

– Яхши кўриши тўғри, – деди Ҳамзатбей муроса оҳангига кўчиб.

– Ҳа, ана, ўзингиз тасдиқлаясиз: Хонгирей яхши кўради, лекин сиз негадир мени ёқтирмайсиз. Бу ҳам ҳақиқатми?

– Нега ажабланасан? Дунё ўзи шунақа яралган: кимдир сени яхши кўради, кимнингдир эса сени кўрарга кўзи йўқ. Мен сени яхши кўриш учун яшаб юрганим йўқ. Яшашдан менинг мақсадим бошқа. Мен сени ёмон кўрсам ҳам яшаб юраверасан. Лекин мен ўғрилар оламига бир дақиқа безътибор қолсам, ҳаммамиз хароб бўламиз.

– Бу гапингиз ҳам тўғри. Менам кимларнидир ёқтирмайман. Менга энг маъқули – ўлик одамлар.

– Ҳаддингдан ошма, оғзингни юм, дайди!

Ҳамзатбей шундэй деб беихтиёр равишда кўлини ҳаволатди. Моргаш яқинроғида турганида тарсаки уриб юборишдан қайтмаган бўларди. Моргаш унинг ғазабланганини сезмагандай осойишталик билан гапини давом эттирди:

– Хонгирей сафарга кетмасидан олдин иккаламиз ака-ука тутиниб, дилдан суҳбатлашиб бир ишни режа қилган эдик. Хонгирей тириклар салтанати билан ўликлар қироллигини бирлаштирмоқчи эди.

Бу ғоя Ҳамзатбей учун янгилик эмасди. Кундан-кун кучайиб бораётган Моргашни жиловини тортиб

туришни унинг ўзи Хонгирейдан талаб қилган эди. Хонгирейнинг Моргашга тож кийдириб, ўғрилар оламидаги эътиборли зотлар қаторига тортишдан мақсади ҳам шу эди. Моргашга тож кийдирилиши озгина муддат ижобий самара бериши мумкин, яъни у бир йилми ё икки йилми олий зотлар хурматини сақлаб юриши эҳтимоли бор эди. Кейин эса қутура бошларди. Ит кутурса биринчи галда эгасини қопишини Хонгирей биларди. Лекин ит қутуриш арафасида отиб ташланади, деб ҳисобларди. Ҳамзатбей Моргашнинг бирлашиш ҳақидаги гапини энди эшитиб таажжубланган кишидай чимирилди:

– Яхши-ку! Демак, бирлашгач, сен подшоҳ, Хонгирей эса содик вазиринг бўлармиди?

– Нима деяпсиз? Хонгирейнинг қандай ақлли эканини ҳаммангиз мендан яхшироқ биласиз. Подшоҳлик тугул, мен вазирликка ҳам арзимайман. Мен Хонгирейнинг вафодор ити эдим, ўлгунимча ҳам шундай бўлиб қоламан. Фақат... Хонгирей сафардалиги вақтида юзага чиқадиган масалаларни ҳал этишда иккала қиролликни бирлаштириб туришни хоҳлаган эдим. Қарасам, Хонгирей сафарга кетганидан кейин бир-икки муаммолар пайдо бўлибди. Ўйлай-ўйлай, Хонгирейнинг режасини амалга оширдим. Байгильдин оғамизга маслаҳат солган эдим, маъқуллади. Хонгирейнинг салтанатига бир-икки кўзларнинг ола қараётгани менга ёқмай қолди. Бирлашишдан мақсад ўша кўзларни ўйиб олиш. Ахир биз ҳаммамиз биродарлармиз-ку? Бугун қайси бир қанжик Хонгирейнинг салтанатига панжа урса, эртага сизга қараб ақиллашдан тоймайди. Мен уларнинг панжаларини синдираман, ақиллайдиган тилларини кесиб оламан. Ана шунда ҳаммаларимизнинг уйларимиз осойишталик роҳатидан баҳраманд бўлади. Айтмоқчи, Хонгирей сафарга кетмасидан олдин уч-тўртта тобут ясатиришимни буюрган эди. Тобутда кимлар ётишини ҳам айтган, бизнинг ишимизда тобутлар узоқ вақт

бўш ётиши мумкин эмас. Бунинг учун менга сизларнинг ёрдамларингиз шарт эмас. Энг муҳими сиз азизлар, айниқса, сиз муҳтарам Ҳамзатбей устоз – менга ҳалақит бермасаларингиз бас. Бирдан-бир илтимосим шу, устоз, мени яхши кўришингиз мутлақо шарт эмас, фақат йигитларингиздан бирортаси оёғимиз орасида ўралашиб қолмасин. Билмасдан босиб олсак, сиз айбамасангиз ҳам ўзим куйиб адо бўламан.

– Қичқириғинг оламини бузадиган-ку, а, жўжаҳўроз! Сен аввал тобутларингга эгаларини жойлагин-да, кейин ноғора қоқ! Менинг бошқа гапим йўқ!

Ҳамзатбей шу гапларни асабий тарзда айтиб, бошқаларга «хайр» дегандай бир-бир бургутқараш қилиб чиққач, эшик томон юрди.

2

«Жўжаҳўроз» дёйилиши кечириш қийин бўлган ҳақорат саналса-да, Морғаш индамади. Уйғонган ғазабини заҳарли илжайиш билан жиловлади. Бу заҳарли илжайиш чодирини остида адоват туғилганини биров билди, биров билмади. Зиммасига Ҳамзатбейнинг уруғини қуритиш вазифаси юкланган бу адоват шу ҳақорат айтилмаса ҳам барибир туғиларди. Ўз ҳаракатлари, ўз талаблари ва даъволари билан ўғрилар олами даҳолигига талабгорлик қилаётган Ҳамзатбей русларнинг «ўзганинг чанасига ўтирма», деган мақолини унутаётганди. Тўғри, унинг ёши бошқаларникига нисбатан улуғроқ эди, ўғрилар оламида эътибори юқори эди. Бироқ, ҳар бири ўзини Худо деб ҳисобловчи бу оламга катталиқ қилиш учун шу эътиборнинг ўзи кифоя қилмасди. Бу мартабага Зелихон эришмоғи мумкин эди. Лекин у тўдалашиб юришни ёқтирмасди. Академикдан кейин Петка-Жавҳарнинг сўзи кескир эди. Буларнинг олдида Ҳамзатбей ким бўлибди? Орада қоғазликларга хос кексаларни иззатлаш одати бўлмаса, ўзини катта олаётган бу одамни славянлар янчиб ташлашади.

Ҳамзатбейнинг изидан бошқалар ҳам туришди. Қўполлик қилмай, тавозелик билан хайрлашган бўлсалар-да, уларнинг кўзларидан «Хонгирейнинг ўрнида сени кўришни истамас эдик», деган маънони уқиш мумкин эди. Агар бу фикрни тилларига чиқаришса-ю, улардан «Хўш, кимни кўришни истардиларинг?» деб сўралса, жавоб бермай елка қисиб кўйишлари аниқ эди. Моргаш буни зиёфатга чорламасидан олдин ҳам биларди. Буларга қолса, Хонгирейнинг ўрнини ҳеч ким эгалламаса-ю, салтанатини ўзаро бўлиб-бўлиб олишса.

Меҳмонлар кетишгач, Моргаш тўрдаги бўш ўринга ўтирди. Байгилдин унинг ўнг томонидан, Маматбей эса сал қуйроқдан жой олди. Моргаш ароқ қуйиб кўйилган қадахни қўлга олди-да, бир кўтаришда бўшатди. Байгилдин билан Маматбей ҳам ичишди. Икковининг қарашларида ҳам «энди нима қилдик?» деган хавотир сезилмасди. Улар ҳам янги хожалари каби тўплантининг шундай якун топишини олдиндан билгандай хотиржам эдилар.

– Байгилдин, – деди Моргаш бир неча нафаслик сукутдан кейин, – мен уларнинг маслаҳатига муҳтож бўлиб чақиртирмаган эдим. Ниятимни маълум қилиб кўйишим шарт эди, шунинг ўзи уларга етарли. Битта каллага битта маслаҳатчи етарли. Хонгирей сени ҳурмат қиларди. Менам ҳурмат қиламан. Менга маслаҳат бераётганинда ўғри эмаслигим эсингда турсин. Ўғриларингнинг қонун-понунларини сарик чақага олмайман. Тожини кийишга кўзим учиб тургани ҳам йўқ. Уришгиси келганлари билан уришаман. Маматбей, Хонгирей сени яхши кўрарди. Полшага қорадори етиб бормагани учун сени ўлдириши керак эди. Мен сенга атаб тобут ҳам ясашиб кўйган эдим. «Нега ўлдиртирмади?» деб кўп ўйладим. Энди билсам, ўзининг ўлимини сезиб, сени қарздор қилиб кўйган экан. Энди бу қарзингни менга тўлайсан. Сен Ўрта Осиёни яхши биласан. У бизники бўлиши керак.

Энди хато қилсанг, нима бўлишингни ўзинг биласан. Сенинг тобутингни алоҳида меҳр билан ясаттирган эдим. Бировга бериб юборганимча йўқ.

Унинг аҳди муҳскама талаб этилмасди. Шу боис маслаҳатгўй ҳам, итоаткор ҳам эътирозга оғиз жуфтлашмади.

Моргашнинг сўздан амалга ўтиши орасидаги ма-софа жуда қисқа эканлиги эртасигаёқ маълум бўлди. Хонгирейнинг ўлими ҳақида газетага хабар берган мухбирнинг ўлиги ҳожатхонадан топилгач, бу оламга алоқадор одамлар Моргашнинг иш бошлаганини англашди. Мухбирнинг жасади пойтахтнинг қоқ маркази – Ленин мавзолеи рўпарасида жойлашган катта дўконга кираверишдаги пуллик ҳожатхонадан топилгани тасодиф эмасди. Мухбирнинг оғзига ўша газета тиқиб қўйилгани ниманинг эвазига ўлим топганига ишора эди.

Баъзи жаллодларга одамнинг дўпписини олиб келиш топширилса, юксак санъатини намойиш этиш ниятида ўша одамнинг бошини ҳам кесиб келаркан. Бу замонда ундай жаллодлар қолмаган бўлса-да, шу зайлда иш кўрувчи мухбирларнинг уруғи кўпайиб кетган эди. Ўқувчиларининг диққатини жалб этиш учун ақл бовар қилмас бемаъниликларни ҳам тўкиб ёзадиган бўлиб қолишганди. Хонгирей аслида ҳожатхонада чавақлаб ташланмаган, балки ҳаммомдан чиқаётганида ўлдирилган эди. Жиноят оламида юксак мартабага эга бу одамнинг хорлик билан ўлим топганини бўрттириш ниятида мухбир «ҳожатхонада чавақлаб ўлдирилди», деб ёзган, бу ёлғони учун жазо ҳаялламаслигини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Одамлар доимий равишда покланиб туришга эҳтиёжлари бўлгани сабабли ҳаммомни ўйлаб топишган. Йигирманчи асрнинг то сўнгги чорагига қадар ҳаммомнинг вазифаси биттагина эди. «Неча минг йиллар мобайнида яшаган одамлар содда бўлишган эканми, ҳаммомда ювинишдан ташқари кайф-сафо ҳам

килиш мумкинлигини билишмаган», дейилса, авомга мўлжалланганлари назарда тутиладиким, подшоҳу боёнлар саройи, қасридаги ҳаммомлар назардан соқитдир.

Московдайн дабдабали шаҳардаги дабдабали уйларда покланиш учун ҳамма шароит мавжудлигига қарамай, ҳаммомларга бўлган эҳтиёж сусаймади. «Красная пресня» даҳасидаги машҳур рус ҳаммомларининг асл вазифаларига ҳам ўзгартиришлар киритилди. Ҳаммомнинг буғхонасида чўмилиги келган ишчими ё профессорми бу жойга келишни орзу қилмай, уйдаги душхонада бошидан илик сув куйиб ювиниб олишга одатланган. Туркларга алоқаси бўлмагани ҳолда «Турк ҳаммоми» деб номланувчи ҳаммом Хонгирейнинг ихтиёрида эди. Бунга келувчиларнинг мақсади сувда чўмилиш эмас, таъбир жоиз бўлса, гуноҳлар балчиғига янада баттар булғаниб кетиш эди. Бу ерда ақл бовар қилмас мураккаб масалалар ҳам бир зумда ҳал қилиб ташланарди. Ҳаммомнинг эшигидан марҳамат истаб кириб келган икки дўстнинг бири ложувард ҳовузчада нозанинлар куршовида чўмилиб роҳатланиши, иккинчиси эса Моргашнинг ўликхонасини четлаб ўтиб гўрга кириши ҳам мумкин эди. Ҳовузда маишат қилган ўша биринчи одам кетар вақтида «менинг ёнимда дўстим бор эди-ку?» деб сўраб ўтирмасди.

Кимнингдир яшаш ёки яшамаслиги, яна кимнингдир иши юришиши ёки юришмаслиги ҳал қилинган, албатта дам ҳам олинарди. «Дам олиш» ёш нозанинлар иштирокидаги маишат билан якуини топарди. Асадбек Хонгирейнинг ўзига хос мана шундай «қабулхонаси» борлигини, катта-кичик амалдорларнинг ҳам «хизмат юзасидан» келиб туришларини эшитган, аммо ўзи келиб кўрмаган эди. Катта-кичик амалдорлар айрим зарур ҳужжатларга шу ҳаммомда имзо чекишган, шунга яраша мукофотларини олардилар. Мансабдорлар Хонгирейнинг «Интурист» меҳ-

монхонасидаги шохона идорасига киришдан чўчирдилар. Орқаларидан хуфялар кузатиб юришган бўлса, балога учраб қолишдан хайиқармидилар ё нафсларига банди бўлиб, гуноҳ ишга қўл уришгач, шу ернинг ўзидаёқ покланиб чиқиб кетишни хаёл қилармидилар, Худо билади. Эҳтимол, уларнинг назарларида сув ҳар қандай гуноҳни ювса керак-да.

Ҳаммомда доимий бўлмаса-да, вақти-вақти билан қиморбозлар катта ўйинларга тўпланиб туришарди. Сулико ҳам кўп келган, бир марта чўнтагидаги борини ташлаб, кейингиларида тўкилганини тўлдириб олганди. Тикилган пул ярим миллиондан ошган пайтларда атрофни ўлик сукунат қоплаб оларди. Биров ҳам молини, ҳам жонини ютқизиб, тақдирга тан берарди, яна биров қулоғига қадар қарзга ботиб, бу ташвишдан қандай қутулишни ўйлаб қоларди. Ютқизганларнинг қайғуси тушунарли. Лекин ютганлар ҳам ташвиш билан тарқардилар. Улар ташқарида ўзларини нима кутаётганини билмасдилар. Ютганлар таланган кунлари «ё укаси Иликога ё бошқа ўғрилар тўдасига маълум қилиб қўйган», деб Суликодан гумонсирашарди. Унинг ўлимига айнан шу гумон сабаб бўлганди. Қайси аламзада қиморбоз кимни ёллаганини Хонгирей билмайди. Лекин Илико шубҳаланаётган одамлар орасида ўзининг номи борлигини тахмин қилади. Катта ишлар орзусида қанот ёзаётган дамларда Иликонинг ўзига душман бўлиб қолишини сира истамасди. Бу оилага қадрдон бўлган Асадбекка тўғридан-тўғри ташланмай, «патларини» киши билмас тарзда юлишига сабаб ҳам шу эди.

3

Моргашнинг Хонгирей билан ака-ука тутингани, ўликлар ва тириклар қироллигини бирлаштириш масаласи ҳаммомда ҳал қилингани ҳақидаги гапи лоф эмас, ҳақиқат. Сўнгги учрашув чиндан ҳам ҳаммомда бўлиб ўтган эди.

Момақалдиروقли тонг Москва аҳли учун ажаб-товур янгилик эмас. Хонгирей эрталаб осмон гумбуридан уйғонганида ажабланмади. Ўрнидан туришга эриниб, чап томонига ўгирилди. Юрагига нимадир ботиб, нафаси қайтди. Ётолмай, қадини кўтарди. Кейинги пайтларда бундай аҳвол такрорланиб турарди. Ўзини врачга кўрсатганида тунги маишатлар вақтини қисқартириши лозимлиги ҳақида маслаҳат олди. Врачлар ҳам баъзан нодонлик қилишади-да: маишат кишига лаззат бераётган дақиқаларда эрталаб юраги безовта бўлишини ким ўйлар экан?

Хонгирей бу кунги юрак безовталигини ҳам тунги маишат сабабидан деб билди. Бундан кейин бу тўшакда эмас, лаҳадда ётажagini, момақалдиروقли тонг суруридан энди баҳра олмаслигини юраги хис қилган эди, ақли сезмади.

Туришга эриниб ётганида Томскдан Балабуха кўнғироқ қилиб, ҳол-аҳвол сўради. Кейинги ҳафтада нишонланиши мўлжалланаётган туғилган кунига таклиф этди. «Сендай улуғ княз дастурхоним тўрида ўтирса, мен учун шараф. Шу зиёфат баҳонасида иттифоқлигимизни мустаҳкамлаб оламиз», деди. Ўзи Томскда яшаса ҳам, Москва атрофидаги славян тўдаларига сўзи ўтадиган Балабуха авваллари ҳам Хонгирейга кўнғироқ қилиб турарди. Москва ва унинг атрофларига ҳукмронлик қилувчи Қофқаз гуруҳлари билан Славян гуруҳлари орасида келишмовчилик чиққудай бўлса, албатта Балабуха аралашарди. Красноярда ғойиб бўлган Козловнинг Балабуха қаноти остига келишини Хонгирей тахмин қилган, лекин изини топа олмаётган эди. Агар тахмини тўғри чикса, Балабуханинг албатта боғланишига ишонарди. Тонги кўнғироқ унга шу хушхабарни етказгандай бўлди. «Демак, Козёл Томскда, демак, унинг тақдири Балабуханинг зиёфатига қадар ўша ерда ҳал қилиниши керак», деб ўйлади.

Одати бўйича ҳаммомга келганида ҳам хаёли шу ўй билан банд бўлди.

Уни Моргаш кутиб олиб, хос хонага бошлади. Хожасининг кайфиятсиз эканини сезиб, аҳвол рухиятидаги ўзгариш сабабини аниқламоқчи бўлгандай ўйчан кўзларига боқди. Хонгирей буни сезиб, пешонасини тириштирди. «Менга бунақа тикилма», деб ғўлдираганича диванга чўкди. Сўнг «Наполеон»дан куй», деб буюрди. Тўлдирилган қадахни бир кўтаришда бўшатиб, Моргаш узатган газакка қарамай, лабини биллагига артди. «Хўжайин, нима бўлди, айтинг, дардингизни олай», дегиси келса ҳам Моргаш жим ўтиришга мажбур эди. Дарди бўлса, айтишни лозим кўрса хожасининг ўзи гапиради. Ундан сўрашга бу атрофда фақат Байгилдин ҳақли. Бироқ, одамнинг кўзларига қараб, ичидаги дардни сезиш қобилиятига эга Байгилдин бу ҳуқуқидан деярли фойдаланмайди. У ҳам шогирдининг гап бошлашини сабр билан кутади. Байгилдиндай одам кутганида Моргаш бетоқатлик қилсинми? Ниҳоят, Хонгирей тилга кирди. Аёнига айёрона боқиб, деди.

– Моргаш, Москвадаги ўликхоналар сенга камлик қилмаяптими?

Кутилмаган бу саволдан мақсад нима эканини англаёлмаган Моргаш жавоб ўрнига елка қисиб кўйишни маъқул кўрди.

– Бошқа шаҳарлардаги ўликхоналарни кўл остинга олишга нима учун уринмайсан? Нега бунча лаллясан?!

– Қайси шаҳарни айтяпсиз?

– Масалан... Томскни. У ердаги ўликларнинг хўжайини ким, биласанми?

– Биламан. Сигизмунд деган гиёҳванд бола. Ёшлигида тош кўтариб юрарди. Россия биринчилигида бронзадан нарига ўтолмаган.

– Ўша наркоманга кучинг етмайдими?

– Етади.

– Етса нимани кугиб юрибсан?

– Қачон тинчита?!

– Кеча тинчитишинг керак эди. Э, ландавур!.. – Хонгирей шундай деб сўкинди-да, жим қолди. Сўнг яна бир нохуш воқеани эсладими, сўкишни давом эттирди. Ғазаб олови шу сўкишлар билан чиқиб, оташ босилгач, яна сўради: – Ўша наркоманнинг Балабуха билан алоқаси қанақа, биласанми?

– Чурраси тушиб, хор бўлиб юрганида Балабуха уни одам қилган, дейишади.

– Балабуха одам қилган бўлса, унга тишинг ўтиши осонмас. Катта кетма. Сен... ёмон бола эмассан-ку, лекин битта айбинг бор, биласанми?

– Айбим кўп, тан оламан, – деди Моргаш ўлимга ҳукм қилинаётган гуноҳкор қиёфасида. Унинг бу туришини кўриб, Хонгирей истехзо билан кулимсиради.

– Айбинг кўплиги ҳеч кимга сир эмас. Ҳар бир айбинг учун ўлимга ҳукм қилинсанг биласанми, нима бўлади? Кунда икки марта сени отиб ўлдириб, яна икки марта тирилтириш керак. Айбинг тамом бўлгунича Худонинг ҳам силласи қуриб кетади.

Бунақа гапни фариштадай покиза, гуноҳсиз одам айтса ярашарди. Моргаш ҳар куни икки марта тирилтирилиб, икки марта ўлдирилса, Хонгирей ҳар соатда шундай жазога лойиқ кўрилиши керак эди. Моргаш ҳазил тариқасида бўлса ҳам шундай дегиси келарди, лекин бу ҳазили эвазига қандай мукофот олишини яхши билгани учун «Қойил гапни айтдингиз!» дегандай жилмайиб қўйишни маъкул кўра қолди. Хонгирей эса давом этди:

– Майда-чуйда айбларинг учун Худо билан ўзинг келишаверасан. Мен учун битта энг катта айбинг бор: ўғри эмассан! Мен мана шундан афсусланаман. Ўғри бўлмаганинг учун қалланг яхши ишламайди, доим калта ўйлайсан. Агар ўғри бўлиб қамоқхона яғирини ялаганингда атрофга кўзларингни катта-катта очиб қарардинг. Бизга даф қилиши мумкин бўлган энг кичкина, энг зарарсиз хасни ҳам кўра олардинг.

– Менинг қамалишим ҳечам мумкинмас, – деди Моргаш ҳазил оҳангида.

– Нега энди? Орқангда ой кўринганми?

– Агар бир йилга қамалсам ҳам, чиққанимда бу атрофни сўтак болалар босиб кетган бўлади.

– Бу гапингда жон бор. «Ўғри қамокда ўтириши керак», деган қонун ҳаётга тўғри келмай қолди. Мен охирги марта қамокдан чиққанимда кўчаларнинг эгалари мишиқи болалар эди. Уларнинг гердайган гарданларини буккунимча онамни кўрай дегандим.

Хонгирей тўғри айтди. «Кўчага мен хўжайинман» деб керилиб юрганларнинг бурнини ерга ишқаши осон бўлмаганди. Бу «хўжайин»лардан унинг гапини кулоғига олиб, йўриғига юргани одам бўлди, эгилишни истамагани кўчанинг унутилган тарихига сингиб кетди.

Моргаш бу тарихни озми-кўпми эшитгани учун «ўшанда сизга чиндан ҳам қийин бўлган, бечорагина хўжайиним», дегандай маъюс кўзларини унга қадаб тураверди. Хонгирей «куй» деган маънода қадахга ишора қилди. Моргаш бу амрни дарров бажарди. Хонгирей куйдиришга куйдирди-ю, ичишга шошилмади. Қадахни чирокқа тутиб, коньяк таркибини текширгандай бўлди. Унинг бу қилиғидан Моргашнинг юраги пича ҳовлиқди: агар коньякда зарра қадар нимадир бўлса унинг шўри қурийди. Моргашнинг хавотири ортикча эди. Хонгирей коньякни чирокқа тутиб, унинг тиниқлигига маҳлиё бўлаётганди. Ўз ишидан кониққач, икки хўглам ичиб, қолганини Моргашга узатди. Моргаш қадахни эҳтиётлик билан олиб курси устига қўймоқчи эди «Ичиб қўй!» деган амрни эшитди-ю, ўша нафаснинг ўзидаёқ буйрукни адо этдида, бу лутфдан нақадар қувонганини билдириш учун хожасига миннатдор кўзлари билан боқди.

– Агар коньяк заҳарланган бўлса, иккаламиз баравар ўламиз, – деди Хонгирей ўткир нигоҳини унга қадаб.

Бу гап ҳазилми ё чинми эканини билмаган Моргаш довдираб қолди. Ҳазил деса, хожаси ғазаб билан тики-

либ турибди. Чин деса, бу ерда гумонга сабаб бўлувчи хавотирли ҳаракатнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Хонгирейнинг чиғириғидан ўтган хизматчиларнинг барчаси содиқ куллар каби эдилар. Хонгирей Моргашга тикилиб қарай-қарай охири кулиб юборди:

– Ўлимдан шунчалик кўрқасанми, э сўтак! Ўликларнинг ичида юравериб без бўлиб кетишинг керак эди.

– Мен ўзимдан эмас... – Моргаш хожаси учун жон фидо қилишга ҳам тайёр эканини изҳор этмоқчи эди, Хонгирей гапини узди:

– Мендан хавотирландингми? Хавотирланганинда аввал ўзинг ичардинг.

Бир марта шундай қилганида Моргаш нафси бузуқликда айбланиб, балога қолган эди. Кўнгли хира бўлиб турган Хонгирейга бугун иссиқ ҳам, совуқ ҳам ёқмаслигини англаган Моргаш айбдор бола сингари бўйнини қисиб тураверди.

– Чўк, – деди Хонгирей рўпарадаги юмшоқ стулни кўрсатиб. Моргаш лозим пайтда сапчиб туришга шай холда бўлиш учун, омонатгина ўтирди.

– Эрталаб Балабуха кўнғироқ қилиб, меҳмонга айтди. Ўши қирққа бориб қолибди, у шохи йўқ хўкизнинг. Қирқ йиллик умр битта хўкизга кўплик қилмайдими?

– Жуда кўп, – деди Моргаш кулимсираб.

– Қирқ йил яшаш, нима дегани биласанми? Билмайсан. Бу ҳаётда қирқ йил азоб чекиш дегани. Унинг бунчалик азоб чекишига мен айбдорман. Бу азоблардан кутулишига олдинроқ ёрдам беришим мумкин эди. Нега пайсалга солдим? Меҳрибонлик қилдимми? Ҳа... меҳрибонликнинг ҳам ёмон томонлари бор. Энди... яна беш йилми ё ўн йилми азоб чекишига йўл қўймаслигим керак. Унгача туғилган кунини қойилмақом қилиб ўтқазиб олсин, а? Эрталабдан бери «нима совға қилсам экан?» деб бошим қотяпти. Ҳиндистондан она-бола фил олиб келти-

раймикин? Тепасига жавҳару ёқут кадалган гиламча ташласам, а? Шунақа совғага арзийдими ўзи? Арзимайди! Ўша филнинг тезагига ҳам арзимайди. Красноярилик Козёл нима бўлди? Балабуха билан калин ошна эканидан хабаринг борми? Сенлар Козёлнинг изини йўқотдиларинг... – Козловни қидириш ишларига аралашмаган Моргаш тухматдан ўзини химоя қилишни ҳам ўйламай индамасдан ўтираверди. Хонгирей эса гап оҳангини ўзгартирмай давом этди: – У харомини мен ўзим топдим. Ақлим билан топдим! Балабуха Томскда Козёлни тиззасига олиб, бошини силаб ўтирибди. Туғилган кунига силаётган ўша бошни совға қиламан. А, нима дединг? Бунақа алламбало совгани тушида ҳам кўрмаган. Қараб турасан, сенинг кўлингга келгунича жиннихонага тушиб чиқади. Агар менинг ёнимда юраман, десанг, доимо каллангни ишлат. Ҳар ишдан лаззат олишни ўрган. Шартта отиб кетишни кўчадаги ҳар қанақа аҳмоқ ҳам бажараверади. Гап ўлдиришда эмас, гап роҳатланишда! Қани, қуй.

Моргаш қадахга коньяк қуйгач, узатишни ҳам, аввал тотиб кўришни ҳам билолмай гарангсиди. Сўнг таваккал қилиб, лабига олиб борган эди, хожасининг қаҳрли овозини эшитди:

– Нима, мен сенинг сарқитингни ичаманми?

Моргаш кўлидаги қадахни шошилганича курси устига қўйди-да, бўш қадахни коньяк билан тўлдириб, узатди. Бу сафар Хонгирей чўқиштириб ичди.

– Асадбекнинг кўзларида ёш кўриб қанчалик роҳатланганимни сен билмайсан. Мен унинг ҳам жиннихонага тушишини кутган эдим. Дийдаси қаттиқ экан энағарнинг. Аслида иккала ўғлини гумдон қилишимиз керак эди. Яна меҳрибонлигим панд бериб, роҳатим яримта бўлди. Бу хатони тузатиш қийин эмас. Яқинда роҳатим бутун бўлади. Мен битта хато қилдим: Ҳайдарни ўлдирмаслигим керак эди. Асадбекни фақат ўша аҳмоқ янчиши мумкин эди. Жамшидга ишонганим чатоқ бўлди.

– Ишончни оқламаса, менга беринг уни.

– Йў-ўқ, сенинг қўлингга тушишига ҳали вақт бор.

Уни менга Академикнинг ўзи тавсия этган. Устозим одам танлашни биларди. Жамшид хиёнат қилмайди. Фақат... ғўрлиги бор. Шу кунларда Асадбек билан олишишга кучи етмайди шекилли. Шунинг учун уни мен сенга бермайман, сени унга бераман. Асадбекни гумдон қилишда Маматбей ҳам иш беролмаса керак. Эсингда турсин: зарур бўлиб қолган пайтда бу ишни ўзинг қўлга оласан.

Хонгирей бу онда келажак режаларини баён қилаётгандай эди. Бир неча соатдан сўнг режанинг васиятга айланишини буларнинг иккови ҳам билмас эди.

Хизматчи йигитлардан бири эшикни қия очиб, Ҳамзатбей келганини айтди. Хонгирей бу ташрифдан норози бўлса ҳам, уни худди кутилган азиз меҳмондай қарши олди. Ҳамзатбей ўтиргач, дастурхон тузаш учун қирган хизматчи йигитни изига қайтарди-да, «шошиб турибман», деб изоҳ берди. «Шошиб турибман»нинг тагида «зарур гапим бор», деган маъно ҳам яширин эди. Моргаш буни англаб, хизматчи йигитга эргашмоқчи эди, Хонгирей кўз қараши билан «ўтиравер», деб амр қилди. Тождорлар билан яккама-якка гаплашишни ёқтирувчи Ҳамзатбейга «дум» иштирокида суҳбатлашиш малол келса-да, меҳмонлик иззатига хилоф қилмай, индамай қўя қолди.

– Эшитдингми, Петка-Жавҳарни ўлдиришибди, – деб Моргашга бир қараб олди.

Хонгирей бу нохуш хабарни бошқачароқ тарзда эшитган эди. Шу сабабли ажабланиб сўради:

– Ўлдириб кетишибдимми? Ким?

– Сенга «ўзини ўзи осди», дейишувмиди? Шунга ишондингми? Петка-Жавҳарни Соликамска жўнатишгандаёқ кўнглим бир бало сезувди. «Оққуш» Петка-Жавҳар борадиган жой эмас.

Соликамскадаги қамоқ лагерига ким ва нима учун

«Оққуш» деб ном берганини ҳеч ким билмайди. Балки «Бу ерга келганлар узоқ яшамайди, тез орада жони оққуш каби парвоз этади», деган маънода қўйилгандир бу ном. Хонгирейнинг ўзи у камоқ лагерида ётмаган-у ammo доврўғни эшитган. Бир-бирига муҳаббат билан қараб турган икки оққуш сурати байроқ каби деворига илиниб турадиган бу лагерда инсоний муҳаббат, меҳр деган фазилатлар йўқ эди. Ҳукуматга ёқмаган маҳкумлар кўпинча шу лагерга юбориларди. Бирон ақллироқ одам топилса-да, бу камоқ лагери номини ўзгартириб, «Оққуш» ўрнига «Кирасану чикмайсан», деб қўйса мантиққа муносиб иш қилган бўларди.

– Петка-Жавҳар ўлиши шарт бўлгани учун ўша ёққа «этап» қилинган. Унинг ҳукуматга ёмонлиги йўқ эди. Чўнтаккесар ўғридан ҳукумат кўркмайди. Петка-Жавҳар ўзини осадиган аҳмоқлардан ҳам эмас. Умрининг қирқ йилини камоқда ўтказган ҳалол ўғри эди у! Қайси бир қанжиқнинг бир тепкиси билан ўзини осадиганларнинг тоифаси бошқа.

– Ҳукуматнинг чўнтаккесар ўғридан кўркмаслиги тўғри, – деди Хонгирей ўйчан тарзда.

– Чайналмасдан очикроқ гапир.

Ҳамзатбейнинг кўрслиги ғашини келтирса-да, Хонгирей сир бой бермади. Фикрини очикроқ баён этишга ҳам шошилмади. Хонгирейнинг узоқ ўйлаб сўнг гапирадиган тоифадан эмаслигини Ҳамзатбей жуда яхши биларди. Зелихон-Академик унинг баъзи телбатескари гапларидан аччиқланиб, «калта ўйлама!» деб танбех берганларига бир неча марта ўзи гувоҳ бўлган. Хонгирейнинг ҳозирги ўйчан кўриниши никоб эканини Ҳамзатбей сезмаса яна ким сезсин? Сезса-да, шошилмади, тоқат билан кутди.

– Ҳукуматнинг чўнтаккесар ўғридан кўркмаслиги тўғри, – деб қайтарди Хонгирей, тусини ўзгартирмаган ҳолда, – лекин... у сиз учун оддий ўғри. Биз учун эса тож гулига сўзи ўтадиган юқори эътиборли ўғри. Петка-Жавҳарнинг уйи ҳам биз, оиласи ҳам биз,

болалари-ю қариндошлари ҳам биз эдик. Барча унга сўзсиз бўйсунарди. У тож гулини истаган томонга буриб юбориши мумкин эди. Ҳукумат эса буни биларди.

– Ҳа, яхши биларди, – деб бу фикрни қувватлади Ҳамзатбей, – чунки ичимиздаги айрим қанжиклар ҳукуматни доимий равишда огоҳлантириб турарди. Ҳукумат билан биздаги қанжиклар тил бириктирган пайтда ҳалол ўғриларнинг ўлим топиши осонроқ бўлади. Петка-Жавҳарни ҳукумат одамлари ўлдирмади, ўлдиришга шароит яратиб берди. Уни ўзимизникилар ўлдирди. Петка-Жавҳар охириги учрашувда менга бир сир айтган эди: Академикнинг ўлими тўғрисида унда етарли маълумот бор экан. Зелихон Фарғонадаги турклар билан бўлган жанжални Москва одамлари уюштирганини билгани учун ўлдирилган. «Ҳукумат одамларига Академикни топишда ёрдам берган ўзимизнинг қанжикларни қамокдан чиққанимдан кейин тўплантида фош қиламан», девди. Академик билан Петка-Жавҳарнинг қисмати бир бўлди.

Ҳамзатбей бу янгилик қандай таъсир этар экан, деган хаёлда Хонгирейга қаттиқ тикилди. Хонгирей эса тусини ўзгартирмади, қоши сал учгандай бўлди-ю, сир бой бермади:

– Менга ҳам айтган эди шу гапини, – деди босик овозда.

– Айтган бўлса... Академик жонингни сақлаб, сени одам қилган эди. Шу пайтгача нега қотилини қидириб топмадинг?

– Қидиряпман, лекин бу менинг зиммамдаги қасос, шунинг учун сизга ҳисоб беришим шарт эмас.

– Академик сенинг устозинг эди. Петка-Жавҳар билан менга эса ардоқли дўст эди. Биз дўстнинг қадрини унутмаймиз. Сендақа ёшлар бизнинг ишимизда дўстлик бўлмайди, деб валдирайверасанлар. Биз ҳалол ўғрилигимизни унутганимиз йўқ. Дўстни ҳам эсдан чиқармаймиз. Бугун Пермга кетяпман. Эрта ё индин жасадини олиб келиб, кўмамиз. Мен билан

бирга бормаслигинг аниқ. Лекин кўмишга тайёргарлик кўриб кўй. Маросим олий мақомда бўлсин. Петка-Жавҳар славянлардан бўлса ҳам, бизга яқинлиги бор эди. То олиб келиб кўммагуниimizча славянлар билан нари-бери гап қилиб юрма.

– Жасадини беришарканми, суриштирдингизми? Ё одамларимни ишга солайми?

– Сен айтилган вазифани бажар. Бу ёғини менга кўйиб бер. Битта ўлик топиб, Петканинг жасадига алмаштириш кўлидан келмайдиган ландавурга айланиб қолганманми?!

Ҳамзатбей аҳдини шу тарзда баён қилгач, шашт билан қадини ростлади. Хонгирей жойидан кўзголишни истамаса ҳам, ўзини ўзи мажбурлаб ўрнидан туриб, меҳмонни кузатди. Ҳамзатбейни кузатиб, жойига қайтгунича хаёли унинг кейинги гаплари билан банд бўлди. Хонгирей «Менга ҳам айтган эди», деб ёлғон гапирди. Петка-Жавҳар у билан бу ҳақда сира гаплашмаганди. Хонгирей Академикнинг ўлимига ким алоқадор эканини яхши биларди, шу боис қотилни қидиришнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Ўғрилар орасида «ўз оламинг аҳли ҳузурида ёлғон гапирма», деган қонун мавжуд бўлса-да, Хонгирей бу қонунни бузишдан тап тортмади. Сири очилай деб турган маҳалда қайси аҳмоқ ёлғон ишлатмайди? Ёлғон ишлатиш бир масала, бу ёлғонга бошқаларнинг ишонишлари янада муҳимроқ масала. Ҳозир Ҳамзатбей унинг ёлғонларига ишондимиз ё йўқми – Хонгирейга маълум эмас. Хонгирей бир нарсадан ҳадиксиради: Ҳамзатбейнинг гапларида «Академикни ҳукумат одамларига сен рўпара қилганингни Петка-Жавҳар билиб қолгани учун уни ҳам йўқотдинг», деган маъно яширинмаганмиди?

Академикнинг ўлимида хизмати бор, бу гуноҳини одамлардан яширгани билан, Худонинг қачондир жазо беришини ҳис қилади. Лекин Петка-Жавҳарнинг ўлимига алоқаси йўқ. Ҳамзатбейга ўхшаган «мияси айниб қолганлар»ни бунга қандай ишонтирсин?

Ишонтириш қийинми ё... ишонмаганларни Петка-Жавҳарнинг изидан жўнатиш осонроқми?..

Бу иккинчи навбатда ечиладиган масала эди. Биринчи галда Балабуха билан Козловнинг тақдири ҳал этилиши шарт эди. Ҳамзатбей «славянлар билан нари-бери гап қилиб юрма», дегани билан бу вазифани орқага суриш хатарни яқинлаштиражагини Хонгирей англаб турарди. Шу боис Ҳамзатбей билан хайрлаш-гач, унинг гапларини чуқур мулоҳаза қилиб ўтирмай, ўзининг асосий мақсадига кўчди:

– Кечаги ўйин қандай бўлди? – деб сўради Мор-гашдан.

– Кротнинг иши пачава, иштонигача ечиб олиш-ди. Сулико ўлганидан кейин анча гердайиб, сувюқмас бўлиб қолган эди, яна пачағи чикди, – деди Моргаш.

– Сенга индамадими?

– Кечаси олдингизга бормоқчи эди, тўхтатдим.

– Ҳозир қаерда?

– Қаерда бўларди, сизни кутиб аза тутиб ўтирибди.

– Чақир.

Кеча ўйин қизигандан қизиганини, Кротнинг кат-тага тушганини эрталаб эшитган Хонгирей унга мос вазифани тайин қилиб қўйган эди. Насаби Кротский бўлган Андрей исмли йигитча қиморбозлар ола-мига кириб келган пайтларда унга лақаб излаб бош қотиришга ҳожат бўлмаганди. Насабидаги ҳарфларни қискартириб «Крот» деб қўя қолишганди. Крот қимор-ни жону дили ила яхши кўрса-да, каллани ишлатиб эмас, ҳаяжон билан ўйнагани учун омадсизликдан кутулиши қийин бўларди. Ютқизикни тўлашга қурби етмай қолганида Хонгирейнинг паноҳига қочарди. Ўғрилар олами қиморбозларни ёқтирмаслигига қара-май Хонгирей у каби омадсизларни қаноти остига олишдан чўчимасди. Уларнинг қарзини тўларди-ю, ўзларини бирон-бир балога рўпара қилиб, мушкул иш-ларини бажартириб оларди-да, ўзининг жонини хатар-дан, номини эса шубҳалардан қутқариб оларди.

Икки йил муқаддам айни шу ҳаммомда Суликога рўпара келган Крот бор-йўғини ютқизиш камлик қилиб, устига-ушак тўрт юз минг рубл қарз бўлиб қолди. Агар йигирмата «Волга»си бўлганида бозорда пуллаб, белгиланган муддатда қарзини тўлай оларди. Крот чакана одамлардан эмасди, ўзига яраша тўдаси, жиноят оламида эътибори ҳам бор эди. Лекин қоғазлик ака-укаларга тенг келолмаслигини биларди. Ўтган йили Суликога эллик минг рубл ютқизганда, бир амаллаб узилганди. Эндиги қарз!.. Ўшанда Хонгирей қаршисида тиз чўкканди. Бу оламда бир томон тиз чўкса келишмайдиган иш йўқ. Хонгирей унинг илтижосини рад этмади. Крот эса бу қарзни бир-икки қалтис ишдаги иштироки орқали узадиган бўлди.

Бу марҳаматдан кўнгли тўлган Крот Москвада анча эътиборли саналган «Прага» ресторанида сингисининг туғилган кунини нишонлаётган эди. Маишат авжига чиққанида унга икки бақувват эркак ва бир аёл яқинлашди. Крот уларни танирди: эркакларнинг бири – оғир вазнли машҳур боксчи Копитов, иккинчиси махсус қисмининг собиқ офицери, қаратэ усулларини мукамал билувчи Потапов эди. Крот уларни танигани учун ҳам нима учун келишганларини тахмин қилди-ю, бироқ, айрим кинофильмларда кўрсатилгандек қочиб кетишга ёки бирон найранг ишлатишга уринмади. Аксинча, дастурхонга лутфан таклиф этди. Крот Копитовни Хонгирейнинг «Турк ҳаммом»ида бир-икки кўрганди. Потапов билан учрашуви эса ўзгачароқ бўлганди. Бир йил аввал «Салтиковка» ресторани ҳожатхонасида нотаниш йигитлар унинг нақ бўғзига тўппонча тираб ўттиз минг рубл талаб қилишганда Потапов уни қутқариб қолган эди. Потаповнинг бундай қалтис пайтда тўсатдан пайдо бўлиши тасодифмиди ёки атай уюштирилганмиди, Крот аниқлай олмади. Хонгирей юборган бу икки элчининг вазифаси хожаларининг гапини етказиш эмас, балки қарз эвазига буюриладиган вазифанинг

бажарилишига Кротнинг ё розилигини, ё жонини олиб қайтишлари шарт эди. Крот буйруқни ҳеч бир мулоҳазасиз қабул этди. Чунки, гарчи қиморбоз бўлсада, бу вазифа унинг учун янгилик эмас, демак, мураккаб ҳам эмасди. Сартарош соч-соқол олишни одатий иш деб билгани каби ўғрилар йўлини танлаган Крот ҳам биров тўплаган бойликни шилиб олишни шундай оддий юмуш деб биларди.

Хонгирейдан зарур йўл-йўриқни олгач, ишончли йигитларига бош бўлиб Латвияга қараб жўнади. Риганинг машҳур ибодатхонаси рўпарасидаги беш қаватли уйда йигирма беш йил роҳатда яшаб, энди янада фароғатлироқ ҳаёт кечириш илинжида ҳорижга кетишга шай турган Самовичнинг уйига бостириб кириб: «Сенга Хонгирей салом деб юборди. Қарзингни вақтида тўламай номардлик қилибсан», – деганида у бечора ақлдан озиб қолаёзди. Самович бу ёруғ дунёда Хонгирей деган одам борлигини ҳатто эшитмаганди. Танимаган, билмаган одамдан қанақасига қарз бўлишини тушуниб етиши учун кўп вақт талаб этилмади. Ҳорижга кетишга тайёрланаётган танишларидан бир нечасининг уйини талончилар босиб, топган-тутганларини кўтариб кетганларини эслади-ю, бошига кулфат тоғи ағдарилганини фаҳмлаб, айёрликка хос ниманики билса, барчасини бирин-сирин ишга сола бошлади. «Хонгирей деганингни танимайман, ҳеч кимдан қарзим йўқ», деган гапига бостириб кирганлар киприк ҳам қоқишмагач, ўзининг камбағаллигидан нолиб йиғламсирай бошлади. Кротга бу ҳолат янгилик бўлмагани учун аввалига кўйиб берди.

Самович газли сув сотиб, мол тўплаган эди. Сабр-тоқати туфайли томчи сувлар тилла буюмларга айланганди. Энг арзон кийим-бош кийиб юрувчи бечорасифат кўринишдаги бу одамни босқинчиларга ким сотибди экан? Ахир унинг четга кетишини жуда оз одам биларди-ку? Айёрлик усулларини бир-бир ишга солаётган Самович айна чоғда бу саволга ҳам жавоб

топишга уринарди. Жавоб топган тақдирда ҳам чорасиз эканини эса ўйламасди.

Хонгирейдан салом олиб келган Крот бу хонадон аҳли кўзига Азроил бўлиб кўринаётгани билан аслида худди Самович сингари тақдири қил устида турган бир нотавон эди. Агар буни билганида Самович балки «ўзинг ҳам мендан баттар ночор экансан, кел, яхшилик билан тил топишайлик. Сенга пулимнинг ярмини берайин-у, у муттаҳамлар кўзидан нари бўлиб беркинишингга кўмаклашай», деб таклиф қилган бўлармиди? Мол аччиғида қақшаётган Самович бойлигининг бир қисмини беришга тайёр эди. Лекин кўзлари косасидан чиққудай бўлиб тикилиб турган Крот бу марҳаматга кўна олмасди. Чунки Хонгирей бу хонадон тўплаган бойликнинг миқдорини айтган, бир сўм бўлса-да камроқ олиб бориш Кротни ўғриларнинг умум пулига хиёнат қилишда айблаш учун кифоя қиларди. Яхшики, бу уйларнинг жони йўқ. Бўлгандами, эгаларига қўшилиб титрай бошласа, ён-атрофни қиёмат тўзони босарди. Алҳол, ажал тазорусининг бир палласига мол талаб қилаётганнинг, иккинчисига тийинлаб тўплаган тиллаларини кўзи қиймаётган бойлик эгасининг жони кўйилган эди. Шу боис ҳам Кротнинг Москвага куруқ қўл билан қайтиши ҳечам мумкин эмасди. Самович «Менда ҳеч қандай бойлик йўқ», деб туриб олгач, аввал ўзи, сўнг кўркувдан ранги оқариб кетган куёви обдон дўппосланди. Бу ҳам иш бермагач, ортиқча ади-бади айтиб ўтирмай, табобатнинг энг охирги ютуқларига мурожаат қилинди – Самович ақлий жараённи фалаж қилиб қўювчи дори билан эмланди. Оқибатда салкам бир миллион нақд пулга қўшиб яна бир талай олтин буюмлар билан изларига қайтишди.

Вазифани ортиғи билан бажариб кўнгли шодланган Крот бу ўлжадан улуш олишга умидвор эди. Чарм жомадонни стол устига қўйиб, очганда Хонгирейдан «Боплабсан, яхши хизмат қилдинг, ўлжанинг ярми

сеники», деган марҳамат кутди. Лекин Хонгирей арзимаган матоҳга менсимасдан қараб қўйгандай кўз қирини ташлади-ю, аёнига «олиб қўй», деган маънода имлади. Рига сафарининг тафсилоти билан қизиқиб ҳам кўрмади. Крот жонини хатарга қўйиш эвазига қарзидан қутулишдан ташқари Хонгирей қўлидан бир қадаҳ коньяк ичиш билан кифояланди. Алами ичини куйдирса-да, сир бой бермади. Хонадан чиқишда Хонгирей тўхтатиб, дўстона маслаҳат берди:

– Бундан бу ёғига ақлингни ишлатиб ўйна!

Ўшандан бери ютқизмай ўйнаётган Крот бу муваффақиятини ўз ақлу фаросатининг маҳсули деб ўйларди. Хонгирейнинг марҳамати туфайли омад қувончидан роҳатланаётганини эса ўйлаб ҳам кўрмади. Кеча тунда Хонгирейнинг марҳамат булоғи куримади, аксинча, яна бир қармоқ ташлаб Кротнинг кекирдагидан илиб олди.

Қадим Римнинг Каликула деган султони бўларди. Ўз синглиси билан ўйнашишдан ҳам қайтмагани учун бузуклик тарихида, синглисининг ҳомиласини ўз қўли билан суғуриб олгани учун ваҳшийлик бобида тенгсиз ҳисобланган бу бадбахт билан Хонгирейни тенглаштириш балки инсофдан эмасдир. Ҳарҳолда бузукликнинг барча турларини татиб кўргани билан синглисига тажовуз қилмаган. Каликуланинг яна бир одати бўлган: ҳар ҳафтада биттадан қулни озод этган. Озодликка эришувчи қул қўлига қилич олиб ҳукмдори билан олишишга мажбур бўлган. Оч-наҳор, силласи қуриган қулнинг олишуви нима бўларди? Каликула танадан учган бошни кўриб ҳузурланарди. Хонгирейда ҳам шундай одат бор эди. Ўзига тобелардан бирининг кўнглида норозилик ёки шумлик сезса, унга озодлик инъом этарди. Озодликка чанқоқ аёни ўз ихтиёри билан яшаш бахтига эришиш учун Римдаги қул сингари сўнгги олишувга чорланарди. Бу олишувда Хонгирей майдонга тушмасди. Ҳатто майдон ташқарисидан кузатмасди. Озодлик илинжидаги

одам Хонгирейнинг душманларидан бирига рўпара бўларди. Душманни маҳв қила олса, орадан кўп ўтмай ўзи ҳам ўша қурбонининг изидан жўнарди. Буни билган аъёнлар унинг марҳаматидан чўчиб туришарди.

Бу кеч Хонгирей Кротга ҳам шундай марҳаматни лозим кўрганди. Кечаги ютқизиқ алаמידан дунё кўзига тор бўлиб кўринаётган Крот чорловдан мақсад айнан шу эканини фаҳм этмай унга рўпара бўлди.

Саломлашганларидан сўнг чўқиштириб ичдилар-у, кечаги ютқизиқдан гап очмадилар.

– Суликога ютқизиб кўйганингда ёнингни олганим учун Илико мени ёмон кўриб қолган. Энди акасининг қотиллари қаторида мени биринчи ўринга кўйяпти шекилли. Сен Қофқазнинг одатини билмайсан: «қонга – қон, жонга – жон!» – бошқача ҳукм йўқ. Майли, Илико билан тил топишиш учун ўзимнинг бошим оғрий қолсин, – Хонгирей «гапларимга тушуняпсанми?» дегандай Кротга тикилиб қолди. Чорловдан асл мақсадни билмаган Моргаш эса бир хожасига, бир омадсиз қиморбозга қараб, гапга аралашмай тураверди. – Ригага бориб келганингдан кейин сенам мендан ранжиган эдинг, тўғрими?

– Йў-ўқ... – Крот бош чайқаб эътирозини бошлаган эди, Хонгирей гапини давом эттиришга йўл кўймади.

– Топиб келганингнинг учдан бирини сенга берсам ҳам бўларди. Лекин яна ютқизишингни кўнглим сезиб, улушингни эҳтиётдан олиб қолган эдим. Кўнглим алдамаган экан, яна расвойинг чиқибди. Энди ўша ҳақингни берганим билан қарзингни қоплай олмайсан. Мендан ёрдам кутаётган бўлсанг, мен ёнингданман, ошналаримни хор қилиб кўймайман. Фақат... сен ҳам менга ошначилик қиласан. Оёғимнинг тагини қичитаётган бир хас бор, шуни олиб ташлаш керак. Уни Самовичга ўхшаб кийнаб ўтирмайсан. Менинг салом ўқимни пешонасига қадайсану изингга қайтасан.

– Княз, сен иш буюрганингда мен ҳеч қачон йўқ демаганман. Ўл, десанг ўлишим мумкин.

– Сен ўлма, мен учун тирик юравер. Ҳаётнинг лаззатли онларидан маст бўлиб яша. Агар Азроилга ўлик етишмаётган бўлса, оёғимиз остида ивирсиб юрган падарлаънатлар тикилиб ётибди. Битта-битта териб бераверамиз. Унга қадар сен Моргаш билан бир жойга бориб келасан. Қаергалигини айтайми?

Хонгирей худди синаётгандай Кротга синчковлик билан тикилди. Унинг ўткир қаршига кўникиб қолган Крот бу сафар сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда бир оз ўнғайсизланди. «Хоҳласанг айт, истамасанг гапирма», дегандай нигоҳини ерга қадади. Хонгирей эса саволига жавоб кутди. Сўнг:

– Қизиқиб ҳам кўрмайсанми? – деди нигоҳини узмай.

– Мен сен отган ўқман. Ўқ «қаерга бориб санчилай?» деб сўрамайди. Ўқ учун тепки босилиши кифоя.

Крот «жавобим маъқулми?» дегандай Хонгирейга қараб, унинг юзини мамнунлик ели силаб ўтганини кўрди.

– Агар қиморга аралашиб аҳмоқлик қилиб юрмаганинга сендан зўр ўғри чиққан бўларди. Бу каллага ўғриларнинг тожи ярашади, тўғрими, Моргаш?

Кротга бу шарафнинг лозим кўрилиши Моргашнинг ғашини келтирган бўлса-да, хожасининг кўнгли учун жилмайиб кўйди.

– Томскда ҳеч қимор ўйнаганмисан? – деб сўради Хонгирей. Крот бу саволни эшитиб, юзига муздек сув томчилари беҳос урилгандай сесканди. Аммо сир бой бермаслик учун кўзларини олиб қочмади. Худди саволга тушунмагандай қараб тураверди. Хонгирей гўё унинг оғир мушқулини енгил қилмоқчидай саволни ўзгартирди: – Ютганмисан ё ютқизганмисан?

– Қиморда ҳар қанақаси бўлади. Томск менга ёқмайди.

– Дидимиз бир хил экан, менга ҳам ёқмайди у ланнати шаҳар. Шаҳар ёқмаса ҳам танишларинг бордир?

– Бор: Яшка-Валет, Заргар...

– Менга қиморбозларинг керакмас. Ўғриларини танитайсанми?

Эндиги савол совуқ сув эмас, гўё қайноқ ёғ томчи-си бўлиб томиб тепакал бошини куйдирди: «Нега гапни айлантиряпти? Арқонни узун ташлаб, кейин бўғиб ташламоқчимми? Сездими? Ким сотди?»

Хонгирей уни мавҳум ўйин билан қийнамоқда эди. Крот унинг кўлида қандай карта борлигини билмай гарангсиди. Хонгирей ютуқли карталари билан хужум қияптими ё куруқ пўписами – буни билиш қийин. Лекин ўзининг кўлидаги карталар билан фақат ўлимни ютиши мумкин, буниси – аниқ! Уч кун олдин Яшка-валет билан «Арагви» ресторанида кўришиб, Балабуханинг таклифини қабул қилганди. Балабуханинг вазифасини амалга оширишга уриниши шарт эмас, ўлим топиши учун таклифга кўнганининг ўзи кифоя... Яшка-валет ишончли одам, унда ким хоинлик қилди? Крот узоқ ўйлашга ҳақли эмасди. Хонгирейнинг кўлидаги карталар ютуқли эмас, шунчаки ваҳима, деган тўхтама келиб, «ўйин»ни дадил давом эттирди:

– Балабухани танийман.

– Балабухани? Танийсанми, номини эшитганмисан ё кўрганмисан, ё ачомлашганмисан?

– Бир марта кўрганман. Томсклик фирромлар қилиқ қилганда катта жанжал чикувди. Ўшанда Балабуха келиб тинчитган.

– Демак, адолат қилганми?

– Шунақа бўлган.

– Сенга адолат қилибди, демак сен ундан хурсандсан? Пулингни ундириб берганми?

– Бу ўтиб кетган воқеа.

– Шунақа дегин... Сенга адолат қилган одам менга номардлик қилса ажрим қандай бўлиши керак?

– Мен тушундим, княз, оёқ остини қичитаётган хас йўқотилиши шарт.

– Қачон йўқотилади?

– Аслида кеча йўқотилиши керак эди. Лаллайиб, озгина кечикибмиз.

– Озгина эмас, анчагина кечикдинг. Шунинг учун бугуноқ жўнайсан адолатли одамнинг хузурига!

Хонгирей шундай деб амр этгач, Моргашга қараб «қуй» деб ишора қилди. Крот коньякни ичиб «тўймадим» дегандай аввал хожасига, сўнг Моргашга қаради. Хонгирей кулимсираб қўйгач, шишани ўз кўлига олиб катта қадаҳга тўлдириб қуйди-да, «ишимиз ўнгидан келсин», деб симирди.

Ҳаётда тасодифлар кўп учрайди. Бироқ Крот ҳозиргина рўпара келган тасодиф тарихда сира юз бермаган бўлса керак. Кечагина Балабуха Хонгирейнинг ўлимини истагани. Бугун Хонгирей унинг пешонасига ўқ қадамоқчи. Бу ўқни Крот ўз кўли билан қадаши керак! Балабуханинг топшириғи осонроқ – Крот тўппонча отмайди. Хонгирей ҳаммомдан чиқаётганида олдинда келаётган соқчисини чалғитса кифоя. Қолганини рўпарадаги мерганнинг ўзи қойиллатади. Хонгирейнинг топшириғини эртага бажариши керак. Балабуха эса бу кечга мўлжаллаган...

Кротнинг бахтига Хонгирей ҳаммомда узоқ қолмади. Крот кузатиш мақсадида унга эргашиб кўчага қадар чиқди. Чиқди-ю, рўпарадаги такси машинасининг кўк чироғига кўзи тушди. Бу мерганнинг шай турганига ишора. Крот шошиб қолди. Ўзини мастликка солиб чайқалди-ю, қоқилиб кетгандай олдинда бораётган соқчига урилди. Соқчи қанчалик зийрак бўлмасин, бу қутилмаган зарба туфайли оёқда тура олмади.

Ўша заҳоти ўқ узилди. Пешонасидан ўқ еган Хонгирей нима бўлганини билмай ҳам қолди.

Эртасига унинг ҳожатхонада отилгани ҳақидаги хабар газетада эълон қилинди...

Бўлиб ўтган воқеанинг асл тафсилоти кўпчилик қатори Асадбекка ҳам сирлилигича қолди. Балабуха ҳам, Козлов ҳам бу қасоснинг тафсилотини унга маълум қилишни лозим кўрмадилар.

Моргаш ҳам нима бўлганини аниқ билмасди. Лекин Кротнинг бекорга қоқилмаганига гумони бор эди. Тож гулини йиғиш арафасида уни ўликхонага чақиртирди:

– Нима учун қоқилиб кетганингни суриштирмайман. Энди менинг ўйинимни ҳалол ўйнаб берманг, турмайдиган бўлиб қоқиласан. Хонгирейнинг топшириғи ўз кучида қолади. Фақат буни менсиз бажарасан. Режани ҳам бир оз ўзгартирамиз. Аввал Козлов, кейин Балабуха... Князнинг битта тилла бошига икки аҳмоқ калла узилмаса, тарих бизни кечирмайди! – деган марҳамат билан унинг ҳаётини бир оз узайтириб берди. Крот вазифасини англаб, орқасига ўгирилганида Моргаш ўзича «аслида уч аҳмоқ калла», деб минғирлаб қўйди.

Ш б о б

1

«Истеъфодаги майор Солиевни зиёрат қилиб келмаймизми?» деган гапни эшитиб, Зоҳиднинг кўнгли бузилди. Бу аччиқ ҳақиқат эсланмагани дуруст эди. Тўғри, ҳеч ким фоний дунёга устун бўлолмаган. Туғилган одам борки, аввал ерни таталаб эмаклайди, кейин бора-бора одамларнинг бетларини таталайтаталай, мансаб пиллапояларидан юқорилайди. Пиллапоянинг энг юқорисига чиққач, бўшлиқни кўради-ю, алам оташида ёниб, ўтган кунларини лаънатлайди ва қайдандир пайдо бўлган афсуснинг темир тирноқлари ўз қалбини тимдалай бошлайди. Кейин эса не-не ҳунарлари эвазига эгаллаган чўққисидан пастга қараб думалайверади. Юқорига чиқиб кетаётганида «бировлар менга орқа томонимдан даф қилмасин», деб эҳтиёт чораси сифатида экиб кетган тиконлари энди баданига санчилиб, жонини суғуриб олаверади.

Гарчи Мақсуд Солиев бу тоифа одамлардан бўлмаса-да, қачондир истеъфога чиқиши, умрини

бағишлаган ишидан кетиши аниқ эди. Фақат унинг бу ҳолатда, «хизматга яроксизлиги учун», «мажрух» тамғаси билан хайрлашуви Зоҳидга оғир ботган эди. У Ҳамдам билан учрашган онда «истеъфо ҳақида иккинчи сўз очманг», деб танбеҳ беришни кўнглига тугиб, йўлга чиқди. Лекин Ҳамдамнинг биринчи гапиек хаёлини чалғитиб юборди:

– Устознинг олдида белни бақувват қилиб борадиган бўлдик, – деди у чўнтагини силаб қўйиб.

– Маошларини олволдингизми? – деди Анвар соддалик билан.

– Ҳой прокурор, совет милициясининг маоши чўнтакни шундай қаппайтириши мумкинми?

– Агар ҳаммаси бир рублликдан бўлса қаппайтирар?

– Зехнингга қойилман. Лекин чўнтагимдагиларнинг энг майдаси «қизил сўлкавой». Қолгани йигирма бешталик. Элликталик, юзталик ҳам бор. ОБХССдагиларда майда пул йўқ экан, тантилик қилиб юборишди.

– Тушунмадим?

– Шу тушуниш қийин масалами? Устозга белгиланган пенсия пулини эшитиб, капалагим учиб кетди. Ёрдам қилмасак бўлмайди, деб ҳамкасблардан тўпладим.

– Пенсиялари... қанча экан?

– Мен айтмай, сен эшитиб куйма. Совет милициясига бизнинг хизматимиз ҳалол, ўзимиз... – Ҳамдам шундай деб алам билан қўл силтади. – Агар майор Солиев ушлаб қаматган ўғрилар унинг оладиган пенсиясини эшитишса, орқаларини очиб кулишади.

– Фақат ўғрилар эмас, бошқалар ҳам кулиши мумкин.

– Тўғри, лекин ўғрининг кулиши бошқача бўлади. Мен уларнинг феълини яхши биламан. Улар масхара қилиб кулишга куладилар-у, лекин майорни бу ҳолда ташлаб қўймадилар. Пенсиясига ўн ҳисса қилиб нафақа тўлаб турадилар.

– «Обшак»данми? Шу ерда ошириб юбордингиз.

Агар қариганимизда бизларга ҳомийлик қилиб сийлашса, ҳозир «ахлат» деб ҳақорат қилишмас эди, бу – бир. Иккинчидан ва энг муҳими – Максуд ака бундай садақанинг бир тийинини ҳам олмайдилар.

– Сен дўстларинг билан ҳам прокурорчасига гаплашадиган бўлиб қоляпсан, бу бир. Иккинчидан, сенга мисол тариқасида ҳам бир гап айтиш амри маҳол, учинчидан, агар улар шу ишни қилсалар билки, мақсад меҳрибонлик эмас, балки ҳақоратлаш, «бу кунингдан ўл!» деган маънода тупроқ билан тенг қилиш. Тўртинчидан ва энг муҳими, агар гаров ўйнасанг, мен ўзим қаматган ўғрилар билан гаплашиб, ҳазилни чинга айлантириб беришим ҳам мумкин.

– Буниси кўлингиздан келади, – деди Зоҳид кулимсираб.

– Гап кўлдан келиш ёки келмаслигида эмас, ўғри зотини ҳамма ёмон кўради.

– Тўғрироғи – ҳамма улардан кўрқади, – деди Зоҳид аниқлик киритиб.

– Айниқса, прокурорлар, – деб янада аниқлик киритди Ҳамдам.

У ҳазил оҳангида гапирган бўлса ҳам, беш кун аввал шаҳар прокуратураси ҳовлисида икки «Волга»нинг ўғирлаб чиқиб кетилганига ишора қилаётганини англаган Зоҳид эътироз билдирмади. Мўлжални аниқ нишонга олганидан қувонган Ҳамдам эса бу жимликдан фойдаланиб давом этди:

– Ҳаммани кўрқувда ушлаб турувчи... – Ҳамдам кейинги сўзларга урғу бериб, ҳамроҳининг кўзларига тикилди, – ўғриларнинг тўғриларга ўрناق бўладиган фазилатлари ҳам бор. Масалан, улар дўстларига хиёнат қилмайдилар.

– Шерикларига, – деди Зоҳид унинг гапини бўлиб.

– Хўп, сен айтганча бўла қолсин: шерикларига хиёнат қилмайдилар.

– Чунки хиёнат ўлим билан жазоланади. Демак, уларнинг ўзаро садоқати онгли ва холис эмас, ўлим

кўрқуви остида яшагани учун инсоний фазилат саналмайди.

– Гапингни мантиқан тўғри, деб ҳисобласанг, унда жавоб бер: ўлим кўрқуви бўлмагани учун тўғрилар бир-бирларига хиёнат қилаверадиларми ёки бошқа сабаб ҳам борми?

– Сабаблар кўп, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз.

– Бир мен эмас, ҳамма билади. Барча бало ҳам айнан шунда. Тўғрилар ҳаётида шахсий манфаат биринчи ўринда туради. Ўғрилар, сен айтгандай, кўрқув остида бўлса ҳам ўз давралари манфаатини баланд қўядилар. Шунинг учун ҳам уларга қарши курашишимиз қийин кечади. Сен ўғриларга кўп рўпара бўлмагансан, шунинг учун уларнинг феълени билмайсан. Тасодифий қотилликларни очиш бошқа, ҳар бир ҳаракати ўйлаб амалга оширилган ўғирликни фош қилиш бошқа. Тасодифан қотиллик қилган одам иккинчи бу жинойтга қўл урмайди. Лекин ўғри эканидан фахрланувчи аблахни қийма-қийма қилиб ташлаб, сўнг қайтадан тикласанг, барибир ўша йўлидан қайтмайди. Нега шунақа? Уларнинг мияси чатоқми ё юрагида бир иблис борми?

– Чиройли савол. Буни ҳозир Мақсуд акамдан сўраймиз.

– Сўрасанг сўрайвер, мен нима дейишларини билман: жавоб кейинги саволнинг ичида – уларнинг юрагида бир иблис бор!

ТОҲИР МАЛИК

ШАЙТАНАТ

Қисса

Бешинчи китоб

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2011

Рассом Беҳзод Ҳайдаров

Мухаррир З. Мирзаҳакимова

Бадий муҳаррир Т. Қаноатов

Техник муҳаррир Р. Бобохонова

Саҳифаловчи Т. Оғай

Мусахҳихлар: Н. Охунжонова, Ш. Хуррамова

Босишга рухсат этилди: 27.12.2010. Бичими 84x108^{1/32}.
«Times» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобоғи
33.6. Нашриёт ҳисоб тобоғи 33.9. Нашр адади 20 000 нусха.
1382-сон буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.